

مرور صوری و محتوایی مطالعات زیارت و گردشگری مذهبی در ایران (۱۳۸۲-۱۴۰۰)

ندا رضوی زاده^۱، استادیار جامعه‌شناسی پژوهشکده گردشگری جهاددانشگاهی مشهد

سمیه ورشوی، پژوهشگر جامعه‌شناسی پژوهشکده گردشگری جهاددانشگاهی مشهد

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۳/۳

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۵/۱۱

چکیده

به‌رغم قدمت سنت زیارت در جامعه ایرانی و شیعی، در دو دهه اخیر با رونق گردشگری، زیارت و سفرهای مذهبی افزایش چشمگیری یافت. همزمان پژوهش‌های پرشماری نیز درباره ابعاد مختلف سفرهای زیارتی انجام شد. این مطالعات هم از زاویه مدیریتی به مقاصد زیارتی پرداخته‌اند و هم تجربه زیارت را بررسی کرده‌اند. اگرچه در دنیای پژوهش‌های منتشرشده انگلیسی زبان، چندین پژوهش مروری انجام شده است، اما در فضای پژوهشی ایرانی فارسی زبان، با وجود انباشت یافته‌ها، چنین مقالاتی به چشم نمی‌خورد و مرور و جمع‌بندی پژوهش‌های انجام شده در زمینه زیارت و گردشگری مذهبی در ایران صورت نگرفته است. از این‌رو پژوهش حاضر در صدد است ویژگی‌های صوری و محتوایی مقالات علمی-پژوهشی فارسی زبان را در زمینه زیارت و گردشگری مذهبی بررسی، و شکاف‌های تحقیقاتی را شناسایی کند. به این منظور مقالات منتشرشده در نشریات فارسی زبان مصوب علمی-پژوهشی وزارت علوم در بازه ۱۳۸۲-۱۴۰۰ به روش مرور نظام‌مند و با تکنیک تحلیل مضمون بررسی شد. سپس مشخصات مقالات از لحاظ: توزیع زمانی، فراوانی، پراکنش جغرافیایی، مشخصات نویسندگان از لحاظ: جنسیت، فراوانی و حوزه مطالعاتی، و مشخصات روش‌شناختی مقالات از لحاظ: روش تحقیق، منبع داده‌ها، ابزار گردآوری داده‌ها، واحد مشاهده، شیوه نمونه‌گیری، آزمونهای آماری احصا و توصیف شد. سپس محتوای مقالات بر حسب ارتباط با نظام‌های جامعه‌ی پارسونزی طبقه‌بندی شدند و ابعاد بررسی‌ها، حوزه‌های پرکار و کم‌کار و شکاف‌های پژوهشی در مطالعات زیارت و گردشگری مذهبی در ایران شناسایی و معرفی شد تا ایده‌ها و مسیرهایی برای تحقیقات جدید و توسعه دانش در این حوزه فراهم آید.

کلیدواژه‌ها: زیارت، گردشگری مذهبی، زائر، مرور نظام‌مند، شکاف پژوهشی

مقدمه

زیارت یکی از مشهورترین پدیده‌های فرهنگی و مذهبی است و در همه ادیان از جمله در اسلام، یهودیت، مسیحیت، بودیسم، هندویسم نقش مهمی بازی می‌کند: (کالینز-کرینر، ۲۰۱۶). در قرن بیست و یکم نیز به عنوان یک پدیده گردشگری مهم در حال ظهور است (کالینز-کرینر و وال، ۲۰۱۵). در سه دهه اخیر زیارت و گردشگری مذهبی رشد چشمگیری در ایران نیز داشته است. از آن جا که زیارت پیامدهای پرشماری دارد، اهمیت مضاعفی می‌یابد، از جمله این که زیارت موجب پدیده‌هایی چون تجارت، مبادله فرهنگی، انسجام سیاسی و گسترش بیماری‌ها و اپیدمی‌ها می‌شود و دلالت‌های سیاسی-اقتصادی، اجتماعی فرهنگی و تجاری و بهداشتی دارد (کالینز-کرینر، ۲۰۱۰). اگرچه انتظار می‌رفت در قرن ۲۱، علایق سکولار نقش مسلط‌تری ایفا کنند، اما با رشد ادبیات مذهب و گردشگری مواجه بوده‌ایم (اید، ۲۰۱۵، کالینز-کرینر، ۲۰۲۰)، از جمله تاریخ دانان، الهیات دانان، جامعه‌شناسان، روانشناسان، انسان‌شناسان، اقتصاددانان، جغرافی‌دانان و ... در این زمینه پژوهش کرده‌اند که خود نشانه محبوبیت و اهمیت زیارت در زمانه کنونی است (کالینز-کرینر، ۲۰۱۶).

چنین استقبالی از سفر با انگیزه مذهبی و معنوی در جهان و ایران، همزمان با رشد گونه‌های لذتجویانه تر سفر و گذران فراغت، بررسی علمی این گونه سفر را ضروری جلوه می‌دهد. پژوهش‌های کتابشناختی نیز رشد تصاعدی مطالعات گردشگری مذهبی را در یک دهه اخیر نشان می‌دهد (دورن-سانچز، آوارز-گراسیا، دل ریو-راما و اولیورا، ۲۰۱۸). یک کارکرد ارزشمند این استقبال از پژوهش و نظریه‌پردازی در زمینه سفرهای مذهبی آن است که تحقیقات به فهم بیشتر این پدیده می‌انجامد و بصیرت‌هایی برای مدیریت، توسعه و ترویج سایت‌ها و غنای تجارب گردشگری مذهبی و مقدس فراهم می‌کند (شارپلی، ۲۰۰۹: ۲۳۹).

اگرچه آن‌چنان که کالینز کرینر (۲۰۱۶) در یک مقاله مروری چند روشی تحلیل کرده است نظریه‌ها و پژوهش‌هایی که در دو دهه اخیر در دنیای انگلیسی زبان منتشر می‌شود فراتر از مفهوم زیارت نهادی توسعه‌یافته است، و حتی مفاهیمی چون زیارت سکولار و زیارت پساسکولار (کالینز-کرینر، ۲۰۱۰ و اید،

۲۰۱۵) ابداع شده است، و در زمینه زیارت و گردشگری مذهبی پژوهش‌های متاآنالیز و مروری در سال- های اخیر در مجلات علمی انگلیسی زبان افزایش یافته است. اما در فضای پژوهشی ایرانی فارسی زبان با وجود انباشت یافته‌ها چنین مقالاتی به چشم نمی‌خورد این در حالی است که بنا به گزارش مرکز آمار ایران در دهه ۱۳۹۰ سفرهای با هدف زیارت به طور میانگین در فصل تابستان ۱۵ درصد و در فصل بهار نزدیک به ۱۰ درصد سفرها را تشکیل می‌داده است. بررسی‌های اولیه نشان می‌دهد متناظر با این وضعیت، روند انتشار مقالات فارسی علمی- پژوهشی در این زمینه طی دو دهه اخیر نیز روند صعودی داشته است به طوری که بیش از ۱۴۰ مقاله در نشریات علمی- پژوهشی مصوب وزارت علوم در این زمینه منتشر شده است. به نظر می‌رسد به منظور شناخت دقیق و عمیق بدنه دانش موجود، روندها و زمینه‌های مغفول در مطالعات تجربی این حوزه در ایران ضروری است دو دهه تلاش محققان به دقت و به صورت روشمند مرور و جمع‌بندی شود. چنین بررسی‌ای کمک خواهد کرد که پژوهش‌های آتی هدفمندتر شود و حول خلأهای مطالعات قبلی و نیازهای عملی کنونی و پیش‌رو صورتبندی شود و دانش موجود در این زمینه در کشور در جهت مورد نیاز توسعه یابد.

از این رو پژوهش حاضر در صدد است به این پرسش پاسخ دهد که ویژگی‌های صوری و محتوایی مقالات علمی- پژوهشی فارسی زبان در زمینه زیارت و گردشگری مذهبی چیست؟ به علاوه، چه شکاف- های تحقیقاتی در این زمینه در مقالات به چشم می‌خورد؟ این مقاله در نهایت پیشنهادها و جهت‌هایی برای تحقیقات آینده ارائه می‌کند.

مرور ادبیات

سفر مذهبی به شکل سازمان‌یافته‌ی آن غالباً با مفهوم «زیارت» شناخته می‌شود که در همه‌ی ادیان بزرگ دیده می‌شود. در کانون زیارت یا سفر مذهبی، ابژه زیارت قرار دارد. سفر زیارتی، نوعی جابه‌جایی است که اختصاصاً (یا تا حدی) به قصد بازدید از این ابژه و تجربه آن صورت می‌گیرد. مقاصد زیارتی غالباً شامل معابد، مزارها، مکان‌های طبیعی و مکان‌های مرتبط با زندگی و فعالیت پیشوایان و قدیسان است (راینشد، ۱۹۹۲)، گاه نیز شیئی معجزه‌آمیز یا یک نقش و اثر موضوع زیارت قرار می‌گیرد (لانکوار، ۱۳۸۱: ۵۳)، حتی گاهی چاه‌ها/چشمه‌ها/سرداب‌های محلی، سنگ‌ها و درخت‌ها به‌عنوان مقصدهایی برای سفر

زیارتی در نظر گرفته می‌شوند (گریفین و راج، ۲۰۱۵). حتی در انواع سنت‌های دینی، محل قدوم پیشوایان و قدیسان، مورد زیارت قرار می‌گیرد. در اسلام به جز زیارت حج تمتع که طبق آیاتی از قرآن (از جمله سوره حج، آیات ۲۸-۳۲) یک بار در طول عمر هر مسلمان، مشروط به استطاعت، بر او واجب شمرده می‌شود، زیارت‌های دیگری نیز توصیه شده است یا در سنت پیامبر مشاهده شده است. زیارت در میان اهل تشیع به طور ویژه با آموزه‌ها، متون و آداب متعددی توصیه و ترویج شده است (وسائل‌الشیعه، جلد ۱۰ به نقل از سبحانی، ۱۳۹۴ و نوری، ۱۴۰۸ ق به نقل از فولادی و نوروزی، ۱۳۹۴). زیارت در میان اهل تسنن (عرب تیموری، ۱۳۹۵) و اهل تصوف (صداقت، ۱۳۹۱) نیز رایج است.

در سال‌های اخیر چندین پژوهش مروری در جهان انگلیسی زبان منتشر شده که به مرور وضعیت مقالات منتشر شده در مجلات انگلیسی زبان درباره زیارت و گردشگری مذهبی پرداخته‌اند. این مقالات جریان علمی این حوزه را در فضای آکادمیک انگلیسی زبان تحلیل کرده و شکاف‌های پژوهشی را نشان داده‌اند. رشید (۲۰۱۸) به مرور ادبیات «گردشگری مذهبی» طی سال‌های ۲۰۰۶ تا ۲۰۱۷ در دیتابیس امرالد اینسایت^۱ پرداخت. او نتیجه گرفت که جهان امروز نیاز و مطالبه دارد که سیاست‌هایی اعمال شود که انسان‌ها را گرد هم آورد نه این که به عنوان نیروی تفرقه افکن عمل کند. حکومت‌ها می‌توانند مفهوم گردشگری مذهبی را طوری به کار ببرند که مذاهب و دیدگاه‌های مختلف بتوانند ارتباطی معنوی با آن برقرار کنند. همچنین کارگزاران و کارآفرینان می‌توانند این بخش بازار را برای فرصت‌های سودآور به کار بگیرند. علاوه بر این، تکنولوژی همچون سایر حوزه‌های زندگی، در حال تغییر دادن گردشگری مذهبی است. اما محققان صرفاً به مستند کردن/واکاوی این تغییرات می‌پردازند و در صدد برون یابی این یافته‌ها برای پیش‌بینی و تعریف رفتارهای آینده، و بنابراین کمک به سیاست‌گذاری، بر نمی‌آیند. همچنین محققان می‌توانند پیامدهای نظری و عملی گردشگری مذهبی بر باهم بودگی اجتماعات را بررسی کنند.

دورن-سانچز، آلوارز-گراسیا، دل ریو-راما و اولیورا (۲۰۱۸) با بررسی کتابشناختی و استنادی ۱۰۳ مقاله در مورد گردشگری مذهبی در دیتابیس WOS به این نتیجه رسیدند که ایالات متحده در زمینه تحقیقات در این موضوع با اختصاص تقریباً ۲۰ درصد کل مقالات با تعلق سازمانی به مراکز در ایالات متحده

(عموما دانشگاه‌ها) پیشرو محسوب می‌شود. انتشارات در این زمینه در مرحله رشد تصاعدی است، که همراه با افزایش سالانه تعداد استنادات دریافتی است. مقالات مذکور در شمار معدودی از نشریات با جایگاه برتر در فهرست JCR در طبقه‌بندی پژوهش‌های علوم اجتماعی منتشر می‌شوند. نشریه انگلیسی سالنامه تحقیقات توریسم^۱ نشریه‌ای است که بیش از همه در این زمینه مقاله منتشر کرده و استناد دریافت کرده است. از لحاظ موضوعی و بر مبنای متوسط استنادات دریافتی، جامعه‌شناسی با میانگین بیش از ۴۰ استناد در صدر ایستاده است.

کیم، کیم و کینگ^۲ (۲۰۱۹) برای شناسایی موضوعات در شرف پدیدار شدن در ادبیات گردشگری مذهبی و شناخت شکاف‌های تحقیقاتی یک مطالعه مروری انجام دادند. ۸۴ مطالعه بر روی گردشگری مرتبط با مذهب را از طریق تحلیل محتوا و تحلیل تماتیک بررسی کردند. یافته‌ها نشان داد رویکردهای متکثر رشته-ای و میان رشته‌ای، روش‌های مختلف به کار رفته و موضوعات، کاربردها، مکان‌های جغرافیایی، و جلوه‌های مختلف پدیده در این مطالعات بررسی شده است. همچنین تحقیقات در این موضوع از زیارت صرف فراتر رفته و شامل مقاصد حاوی معنا می‌شود. همچنین تحقیقات از انگیزه‌های بازدیدکنندگان فراتر رفته و هویت‌های آنان نظیر تعلق فردی به مذهب و دینداری را بررسی کرده‌اند.

کالینز-کرینر (۲۰۲۰) به عنوان یک پژوهشگر و نظریه‌پرداز شناخته شده در زمینه زیارت و گردشگری مذهبی، کوشید ابتدا یک جمع‌بندی کمی و کیفی از روند توسعه و پیشرفت این حوزه طی دهه گذشته بر پایه رشته‌ها، نویسندگان، مجلات و مذاهب پوشش داده شده ارائه کند. سپس حوزه‌های اصلی گردشگری مذهبی در این تحقیقات را شناسایی و معرفی کرد. همچنین روندها و سرشت پراکنده این حوزه را نشان داد. در نهایت مسیرها و حوزه‌های نقشه دانش این حوزه را ارائه کرد و فراخوانی برای رویکردی کل‌گرا و مسیرهای جدید تحقیقاتی ارائه داد. مولف در جمع‌بندی، چهار تم اصلی را در مرور کارها به درجاتی شناسایی کرده است: «تمایزذایی در حوزه گردشگری مذهبی، گردشگری مذهبی به عنوان اقتصاد تجربه، مذهب به عنوان محصول، و گسترش به موضوعات کنونی در تحقیقات گردشگری».

با توجه به این که پژوهش‌های فوق، فضای پژوهشی انگلیسی زبان را در برمی‌گیرند از جهاتی متفاوت با فضای مقالات فارسی زبان هستند. از طرفی، دیتابیس‌های پژوهشی انگلیسی زبان امکان بررسی‌های مستقیم استنادی و اماری به محققان می‌دهند که هنوز در فضای فارسی زبان دیتابیس جامعی که چنین تسهیلاتی به محقق بدهد در دسترس نیست. همچنین، پژوهش‌های انگلیسی زبان حوزه گردشگری مذهبی به شدت تحت تأثیر شکل سرمایه دارانه و صنعتی شده و تجاری شده گردشگری هستند. به علاوه، اغلب پژوهش‌ها در بستری اجرا شده‌اند که به طور وسیعی تجربه سکولاریزاسیون را داشته‌اند و رویکردهای پست مدرن به گردشگری مذهبی مورد توجه قرار گرفته است (کالینز-کرینر، ۲۰۱۰). از این جنبه‌ها، این پژوهش‌ها در زمینه نسبتاً متفاوتی از زمینه سفرهای مذهبی ایرانیان اجرا شده‌اند.

بر مبنای زمینه سفرهای مذهبی و زیارتی ایرانیان و فضای مقالات آکادمیک فارسی زبان، پژوهش حاضر رویکردی عینیت‌گرا به زیارت و گردشگری مذهبی را اتخاذ کرد. از این رو زیارت و گردشگری مذهبی را چنان که لوفور^۱ (۱۹۸۰ به نقل از کیم، کیم و کینگ، ۲۰۱۹) تعریف کرده مدنظر قرار داده است، وی گردشگری مذهبی را نظام سامانمندی می‌داند که نه تنها مکان مقدس را در بر می‌گیرد بلکه خدمات و تسهیلات مرتبط با سازمان‌های رسمی مذهبی و طیفی از بازدیدکنندگان دیندار و سکولار را شامل می‌شود.

روش شناسی

این پژوهش با رویکرد مرور نظام‌مند (آویارد، ۱۳۹۰) اجرا شده است. گزینش و مرور منابع در این رویکرد تابع گام‌های مشخص روش‌شناختی است که هدف آن کسب فهم جامع‌تر از تحقیقات انجام شده در یک حوزه، ارزیابی تحقیقات و شناسایی زمینه‌های مغفول و شکاف‌های تحقیقاتی در آن حوزه است. این ارزیابی انتقادی فرایند سازمان‌یافته بررسی متون به منظور تعیین نقاط ضعف و قوت آنها و در نتیجه سهمی است که منابع مرور شده در یک حوزه علمی دارند (آویارد، ۱۳۹۰).

در این پژوهش، مهم‌ترین ملاک‌های ورود مقاله به مطالعه عبارت بود از:

معیار زمانی: از لحاظ زمانی مقالاتی مورد بررسی قرار گرفت که در فاصله سال‌های ۱۳۸۲ تا ۱۴۰۰ منتشر شده بودند. (با توجه به این که بررسی دیتابیس‌های مجلات علمی- پژوهشی نشان داد قدیمی‌ترین مقالات

مرتبط با حوزه زیارت و گردشگری مذهبی از تاریخ ۱۳۸۲ در این پایگاه‌ها نمایه شده است، مبدا بررسی این سال قرارداد شده.

معیار محتوایی: کلیدواژه‌های جستجو در عنوان، چکیده، کلیدواژه یا در متن مقالات شامل «گردشگری»، «توریسم»، «گردشگری مذهبی»، «گردشگری دینی»، «توریسم مذهبی»، «توریسم دینی» و «زیارت» بود. مقالاتی انتخاب شد که زیارت و گردشگری مذهبی را در بستر مقاصد داخل مرزهای سرزمینی ایران بررسی کرده باشند. (با توجه به سوال پژوهش و موضوع مورد بررسی، مرتبط‌ترین و محتمل‌ترین کلیدواژه‌ها موارد فوق بودند) **معیار اصالت:** مقالاتی بررسی شدند که در مجلاتی منتشر شده باشند که دارای درجه علمی پژوهشی مصوب وزارت علوم، تحقیقات و فناوری باشند. بدین منظور جست و جو در پایگاه‌های اطلاعاتی فارسی زبان علمی- پژوهشی شامل پرتال جامع علوم انسانی، SID، نورمگز، مگیران صورت گرفت. همچنین جست‌وجو به طور مجزا در سایت مجلات حوزه گردشگری همچون مطالعات اجتماعی گردشگری، برنامه‌ریزی و توسعه گردشگری، مطالعات مدیریت گردشگری، گردشگری شهری و ... نیز انجام شد (با توجه به این که مقالات پژوهشی با کیفیت و ارزیابی شده توسط هم‌تایان مد نظر بود، پایگاه‌های مذکور مبنای جست‌وجوی مقالات قرار گرفت).

به عنوان ملاک خروج از مطالعه، مطالعات تجربی روی جنبه‌های پزشکی و شیوع شناسی بیماری‌ها در سفرهای زیارتی از بررسی حذف شدند. همچنین مطالعات اسنادی که به جنبه‌های تاریخی، الهیاتی، فقهی و کلامی زیارت (مثلا بررسی زیارتنامه‌ها) می‌پرداختند از آن جا که جنبه تجربی نداشتند از بررسی حذف شدند. با توجه به معیارهای موردنظر، از میان ۳۶۰ مقاله یافته شده، ۱۴۱ مقاله علمی پژوهشی واجد شرایط ورود به مطالعه شناخته شد. ابتدا مشخصات صوری مقالات ثبت شد و با استفاده از روش‌های آمار توصیفی داده‌های مورد نظر توصیف شد. در بخش یافته‌های تحلیلی با استفاده از تکنیک تحلیل مضمون، از طریق انتزاع چند مرحله‌ای مضامین مقالات استخراج شد و در چارچوب نظام کنش پارسونز طبقه‌بندی و سازمان‌دهی شد. با توجه به این که نظام کنش عام پارسونز رویکردی کارکردگرا دارد و طبق نظر پارسونز هر یک از نظام‌ها برآورنده نیازی از نیازهای جامعه کل هستند، این چارچوب برای بررسی حوزه گردشگری که اصولاً میان رشته‌ای است مناسب تشخیص داده شد. در نظام جامعه‌ای، چهار نظام اقتصادی،

سیاسی، اجتماعی و فرهنگی وجود دارد که به ترتیب کارکردهای انطباق، تحصیل هدف، انسجام و حفظ الگوی نمادی نهفته را برآورده می‌کنند (چلبی، ۱۳۸۱).

ویژگی‌های صوری مقالات: برای توصیف ویژگی‌های صوری، مشخصات مقالات، مشخصات نویسندگان و روش‌شناسی مقالات احصا شده و در جدول ۱ ارائه شده است.

جدول ۱. ویژگی‌های صوری مقالات حوزه گردشگری مذهبی

ویژگی‌های صوری	انواع	توصیف مقولات
مشخصات مقالات	توزیع زمانی مقالات	از سال ۱۳۸۲ تا پایان ۱۴۰۰
	فراوانی مجلات	مجلات دارای بیشترین مقاله در حوزه گردشگری مذهبی
	پراکنش جغرافیایی مقالات	شهر، روستا، کشور، بین‌المللی
مشخصات نویسندگان	جنسیت نویسندگان	فراوانی زن- مرد / نویسنده مقالات زن- مرد- ترکیبی
	فراوانی نویسندگان	تعداد نویسندگان مشارکت‌کننده در مقالات
	حوزه مطالعاتی نویسندگان	حوزه‌های جغرافیا، علوم اجتماعی، اقتصاد، روان‌شناسی، قرآن و حدیث، علوم سیاسی، و ...
روش‌شناسی مقالات	روش تحقیق	کمی - کیفی - ترکیبی
	منبع داده‌ها	اولیه - ثانویه - ترکیبی
	ابزار گردآوری داده‌ها	پرسشنامه، مصاحبه، مشاهده، اسناد و مدارک و ...
	واحد مشاهده	گردشگر، میزبان، نخبگان، کارشناسان شهری و گردشگری مذهبی
	شیوه نمونه‌گیری	احتمالی - غیراحتمالی - تمام شماری - ترکیبی
	آزمونهای آماری	رگرسیون، فازی، پیرسون، همبستگی، تحلیل مسیر، پدیدارشناسی، گرند تئوری، تحلیل محتوا و ...

منبع: یافته‌های پژوهش

یافته‌ها

یافته‌های این مقاله در دو بخش یافته‌های صوری و محتوایی ارائه شده است. ویژگی‌های صوری مقالات در سه بخش مجله، نویسندگان، و روش تحقیق بیان شده است. بخش محتوایی بر اساس نظریه نظام اجتماعی پارسونز (ریتزر، ۱۳۷۴) در چهار محور کلی ارائه شده است.

ویژگی‌های صوری مقالات منتشر شده

توزیع زمانی مقالات

بررسی روند مقالات چاپ شده با محوریت زیارت و گردشگری مذهبی بر اساس سال چاپ از سال ۱۳۸۲ تا ۱۴۰۰ نشان می‌دهد در این مدت ۱۴۱ مقاله علمی پژوهشی در نشریه‌های داخلی به چاپ رسیده است. بیشترین تعداد مقالات در سال‌های ۱۳۹۸ (۲۰ مقاله)، ۱۳۹۵ (۱۷ مقاله)، ۱۳۹۴ (۱۶ مقاله) و کمترین تعداد مقالات در سال‌های ۱۳۸۳ تا ۱۳۸۶ بوده به طوری که هیچ مقاله‌ای در این سال‌ها در حوزه گردشگری مذهبی به چاپ نرسیده است. پس از آن کمترین مقالات در سال‌های ۱۳۸۲، ۱۳۸۷، ۱۳۸۹ و (۱ مقاله) بوده است. نمودار نشان می‌دهد روند چاپ مقالات در حوزه گردشگری مذهبی در مجلات علمی پژوهشی داخلی روندی صعودی نزولی را نشان می‌دهد به این معنا که ابتدا نزولی و سپس صعودی بوده است. که این روند در سال‌های مورد بررسی تکرار شده است.

نمودار ۱. توزیع زمانی مقالات چاپ شده در حوزه گردشگری مذهبی (درصد از کل مقالات این حوزه در بازه ۱۳۸۲-۱۴۰۰)

منبع: یافته‌های پژوهش

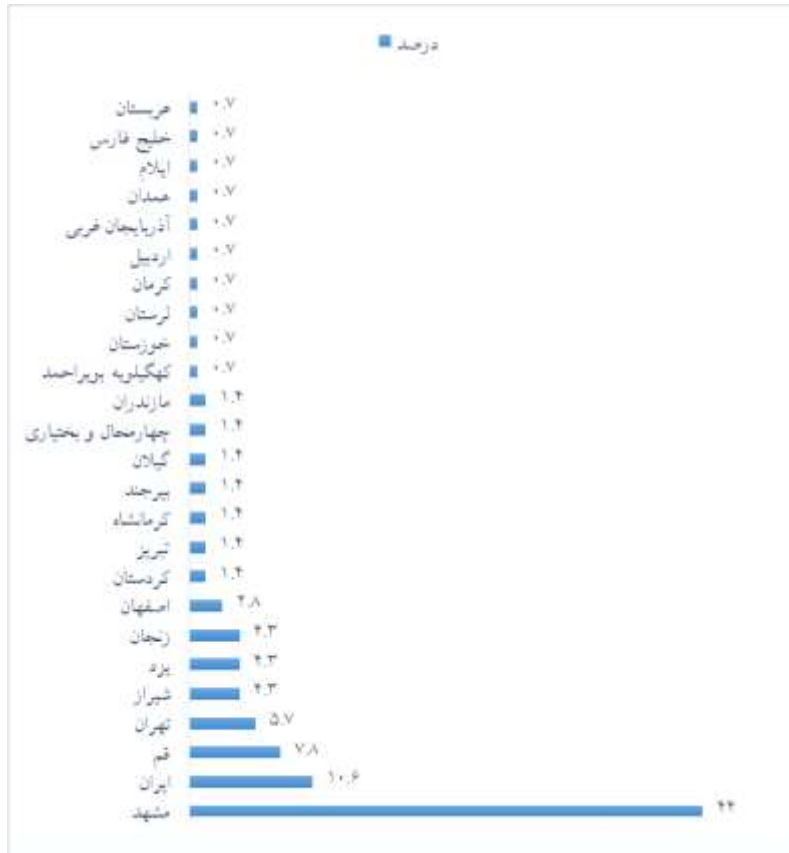
فراوانی مجله‌ها و مقاله‌ها

مقاله‌های مرور شده، از ۵۲ مجله علمی پژوهشی گردآوری شده است. نتایج نشان می‌دهد در بین مجلات مورد بررسی دوفصلنامه مطالعات اجتماعی گردشگری جهاد دانشگاهی مشهد (۲۳ مقاله) با بیشترین مقاله

در رتبه اول، و فصلنامه برنامه‌ریزی و توسعه گردشگری دانشگاه مازندران (۱۵ مقاله)، فصلنامه مطالعات مدیریت گردشگری دانشگاه علامه طباطبایی (۱۴ مقاله)، و فصلنامه گردشگری شهری دانشگاه تهران (۱۱ مقاله)، در رتبه‌های بعدی قرار دارند. سایر نشریات مورد بررسی (۴۸ مجله) هر کدام، ۱، ۲، ۳، ۴ و ۵ مقاله در حوزه گردشگری مذهبی به چاپ رسانده‌اند.

پراکنش جغرافیایی مقالات

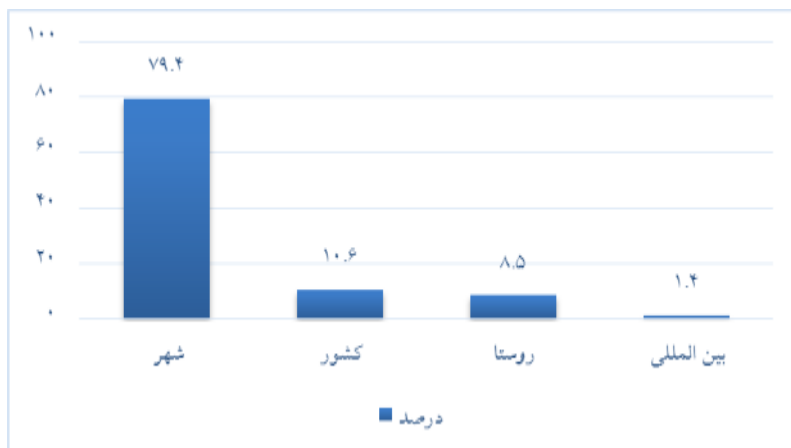
بررسی مقالات در حوزه زیارت و گردشگری مذهبی با معیار پراکنش جغرافیایی نشان داد این مقالات بیش از همه به ترتیب به استان خراسان رضوی و به طور خاص شهر مشهد (۶۲ مقاله)، استان قم (۱۱ مقاله)، استان تهران (۸ مقاله) و استانهای فارس (شیراز)، یزد و زنجان (۶ مقاله) پرداخته‌اند. استان خراسان رضوی به دلیل وجود حرم مطهر امام رضا (ع) از مقاصد اصلی گردشگری مذهبی در ایران محسوب می‌شود و چنان که انتظار می‌رود شمار تحقیقات در حوزه گردشگری مذهبی بیش از سایر استان‌ها است. برخی از تحقیقات نیز با محوریت ایران (۱۵ مقاله) انجام گرفته است (از جمله طراحی شبکه مضامین چالش‌های توسعه گردشگری مذهبی، عوامل مؤثر بر توسعه گردشگری مذهبی، استراتژی‌های توسعه گردشگری و...). یافته‌ها همچنین نشان می‌دهد گردشگری مذهبی مورد توجه محققان استان‌های دیگری همچون آذربایجان شرقی و غربی، کرمانشاه، اصفهان، خراسان جنوبی، کهگیلویه و بویراحمد، گیلان، مازندران، همدان، ایلام، خوزستان و لرستان نیز بوده است. مرور مقالات نشان می‌دهد حوزه بین‌المللی (عربستان) و خلیج فارس (هر کدام با یک مقاله) نیز اندک توجهی از محققان حوزه گردشگری مذهبی را دریافت کرده است.

نمودار ۲. پراکنش جغرافیایی مناطق مورد مطالعه مقالات حوزه گردشگری مذهبی

منبع: یافته‌های پژوهش

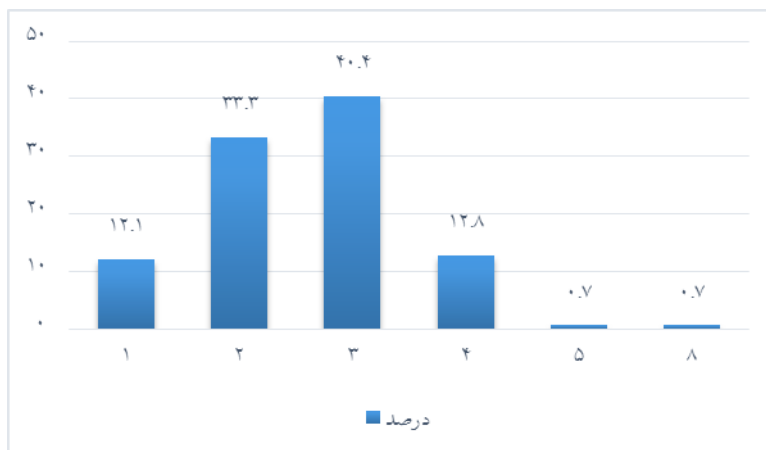
بررسی پراکنش جغرافیایی مناطق مورد مطالعه مقالات همچنین نشان می‌دهد حدود ۷۹ درصد پژوهش‌های مورد بررسی در سطح شهری و حدود ۲۱ درصد در سطح روستا، ملی و بین‌المللی انجام شده است.

نمودار ۳. پراکنش جغرافیایی مقالات حوزه گردشگری بر حسب منطقه جغرافیایی، منبع: یافته‌های پژوهش

مشخصات نویسندگان حوزه گردشگری مذهبی

مشخصات و ویژگی‌های نویسندگان مقالات گردشگری مذهبی در سه بعد تعداد، رشته تحصیلی و جنسیت نویسندگان بررسی شد. ۱۲ درصد از مقالات، توسط ۱ نویسنده و حدود ۸۸ درصد مقالات را چند نویسنده تألیف کرده‌اند. از این تعداد، حدود ۴۰ درصد را سه نویسنده و ۳۳ درصد را دو نویسنده نگاشته‌اند. حدود ۱۴ درصد از مقالات نیز بیش از چهار نویسنده داشته‌اند.

نمودار ۴. تعداد نویسندگان مقالات منبع: یافته‌های پژوهش

بررسی‌ها نشان داد ۶۹ درصد نویسندگان مقالات حوزه گردشگری مذهبی مرد و ۳۱ درصد زن بودند. علاوه بر این، توزیع جنسیتی پژوهشگران مقالات حاکی است ۴۸/۹ درصد مقالات به صورت ترکیبی (مرد و زن)، ۴۱/۸ درصد مقالات توسط مردان و حدود ۹/۲ درصد مقالات حوزه گردشگری مذهبی توسط زنان نگاشته شده است. احتمالاً تعداد کمتر زنان تابعی از حضور کمتر زنان به عنوان دانشجوی تحصیلات تکمیلی و عضو هیات علمی در بازه مورد بررسی است.

نمودار ۶. جنسیت نویسندگان مقالات

منبع: یافته‌های پژوهش

نمودار ۵. ترکیب جنسی نویسندگان مقالات

منبع: یافته‌های پژوهش

یافته‌ها همچنین نشان داد نویسندگان با رشته‌های جغرافیا (گردشگری و اکوگردشگری و ...)، علوم اجتماعی (جامعه‌شناسی، ارتباطات، انسان‌شناسی و ..)، مدیریت (منابع انسانی، بازرگانی و ...)، اقتصاد، معماری، هنر و شهرسازی، الهیات، قرآن و حدیث، علوم تربیتی و روانشناسی، علوم سیاسی و سیاستگذاری نقش مهمی در نگارش مقالات در حوزه گردشگری مذهبی داشته‌اند. در این میان، پژوهشگران رشته جغرافیا (۳۶ درصد، مقاله ۵۹) بیشترین سهم در نگارش مقالات را داشته‌اند. در رتبه‌های بعدی جامعه‌شناسی (۲۳/۸ درصد، مقاله ۳۹) و مدیریت (۱۹/۵ درصد، مقاله ۳۲) قرار دارند. کمترین سهم در نگارش مقالات در بین نویسندگان با رشته‌ی روانشناسی (۳ مقاله) است.

نمودار ۷. حوزه مطالعاتی نویسندگان مقالات حوزه گردشگری مذهبی منبع: یافته‌های پژوهش

بررسی ابعاد روشی و نظری مقالات حوزه گردشگری مذهبی

حدود ۹۸ درصد مقالات محصول مطالعات تجربی و تنها ۲ درصد مقالات محصول تاملات نظری نویسندگان بوده‌اند. علاوه بر این، محققان از کلید واژه‌های متعددی در ارتباط با موضوع تحقیق در حوزه گردشگری مذهبی استفاده کرده‌اند. بیشترین کلیدواژه‌هایی که محققان استفاده نموده‌اند به ترتیب شامل گردشگری مذهبی (۸/۸ درصد)، مشهد (۴/۳ درصد)، زیارت (۳/۱ درصد)، گردشگری (۲/۵ درصد)، SWOT (۱/۹ درصد) و برنامه‌ریزی راهبردی (۱/۱ درصد) است. سایر کلیدواژه‌ها در ابرواژه‌ی ذیل قابل مشاهده است.

نمودار ۸. ابرواژه کلیدواژه‌های مقالات حوزه گردشگری مذهبی منبع: یافته‌های پژوهش

مرور مقالات گردشگری مذهبی در بعد روش‌شناختی در قالب ۶ بعد روش تحقیق، منابع داده‌ها، ابزار گردآوری اطلاعات، واحد مشاهده، شیوه نمونه‌گیری و تکنیک تحلیل داده‌ها مورد بررسی قرار گرفت.

روش تحقیق مقالات گردشگری مذهبی

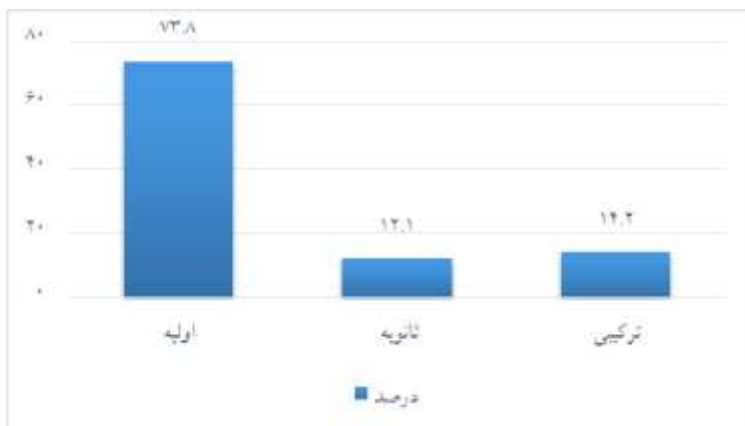
روش تحقیق: یافته‌های تحقیق نشان داد در آثار مورد بررسی ۹۴ پژوهش به روش کمی، ۳۴ پژوهش به روش کیفی و ۱۳ پژوهش نیز به روش ترکیبی (کمی و کیفی) انجام شده است. محققان و پژوهشگرانی که از رویکرد کمی استفاده کرده‌اند اغلب روش پیمایش را به کار برده‌اند، و محققان بار ویکرد کیفی از روش‌های پدیدارشناسی و نظریه زمینه‌ای استفاده نموده‌اند. همچنین محققانی که از رویکرد ترکیبی استفاده نموده‌اند از ترکیب روش‌های کمی و کیفی از جمله پیمایش، تحلیل محتوا، روش‌های اسنادی و ... بهره برده‌اند.

نمودار ۹. روش تحقیق مقالات حوزه گردشگری مذهبی منبع: یافته‌های پژوهش

ابزار گردآوری و تحلیل داده

منابع داده‌ها: تحلیل نتایج نشان داد از ۱۴۱ مقاله‌ی مورد بررسی، ۱۰۴ مقاله از منابع اولیه از قبیل مراجعه به میدان، مصاحبه، مشاهده، استفاده از پرسشنامه استفاده کرده‌اند. ۲۰ مقاله به روش ترکیبی (استفاده از منابع اولیه و ثانویه) داده‌های مورد نیاز را گردآوری کرده‌اند و ۱۷ مقاله نیز از منابع ثانویه از جمله بررسی اسناد و مدارک، گزارش‌های آماری برای گردآوری داده‌های تحقیق استفاده نموده‌اند.

نمودار ۱۰. منابع داده های تحقیق

منبع: یافته های پژوهش

ابزار گردآوری اطلاعات: تحلیل نتایج نشان می‌دهد ۶۸ مقاله از پرسشنامه برای گردآوری اطلاعات پژوهش استفاده کرده‌اند. در رتبه‌های بعدی، نویسندگان ۲۹ مقاله از چند روش از جمله مشاهده‌نامه، اسناد، پرسشنامه و مصاحبه، ۲۵ مقاله از مصاحبه، ۱۸ مقاله از اسناد، آمار و مدارک و یک مقاله نیز صرفاً از مشاهده برای گردآوری اطلاعات استفاده نموده است.

نمودار ۱۱. ابزار گردآوری داده‌های مقالات منبع: یافته‌های پژوهش

واحد مشاهده: واحد مشاهده ۵۹ مقاله از ۱۴۱ مقاله مرور شده، گردشگران و زائران بود. واحد مشاهده ۲۲ مقاله نیز کارشناسان شهری و کارگزاران گردشگری مذهبی) بود. واحد مشاهده‌ی جامعه‌ی میزبان (ساکنان) و اسناد و مدارک هر کدام با ۱۷ مقاله در رتبه بعدی قرار گرفت. ۱۵ مقاله نیز از ترکیبی از چند واحد مشاهده داشته‌اند که شامل گردشگر، میزبان، اسناد و مدارک و ... بوده است. واحد مشاهده‌ی ۱۱ مقاله نیز از نخبگان، پژوهشگران و اساتید حوزه گردشگری مذهبی است.

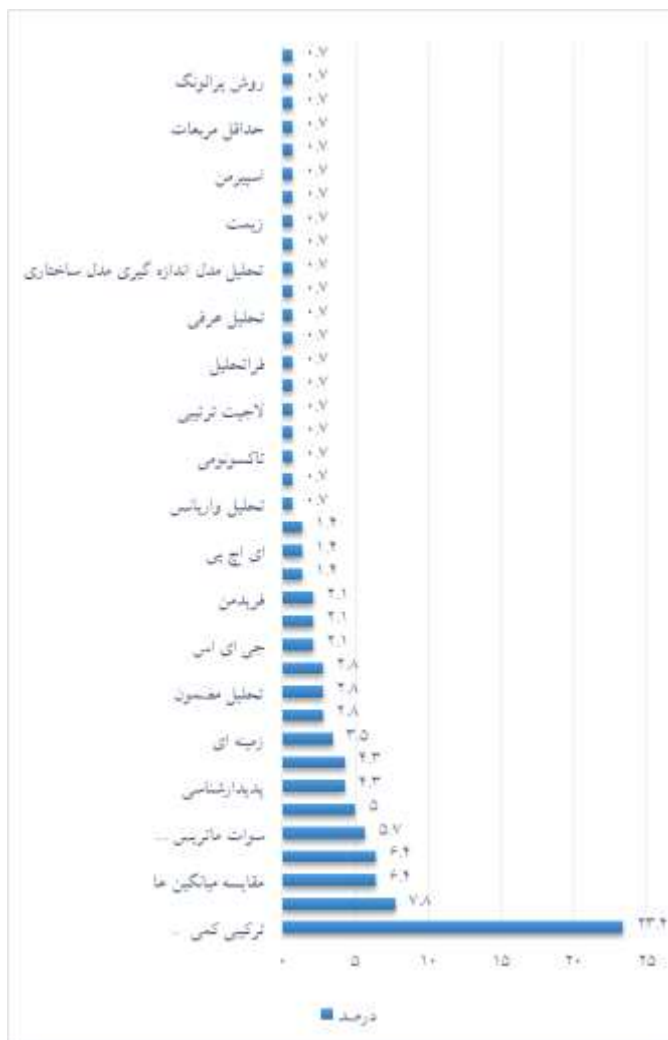
نمودار ۱۲. واحد مشاهده مقالات حوزه گردشگری مذهبی منبع: یافته‌های پژوهش

شیوه نمونه‌گیری: شیوه نمونه‌گیری ۶۱ مقاله نمونه‌گیری احتمالی (استفاده از شیوه‌های نمونه‌گیری تصادفی، سیستماتیک و خوشه‌ای)، شیوه نمونه‌گیری ۵۲ مقاله نمونه‌گیری غیراحتمالی (دردسترس، هدفمند، گلوله‌برفی) بود. در ۱۷ مقاله از شیوه نمونه‌گیری تمام‌شماری و در ۱۱ مقاله نیز از شیوه‌های نمونه‌گیری ترکیبی (استفاده از شیوه‌های نمونه‌گیری احتمالی، غیراحتمالی و تمام‌شماری) استفاده شده است.

نمودار ۱۳. شیوه نمونه گیری مقالات حوزه گردشگری مذهبی منبع: یافته‌های پژوهش

تکنیک تحلیل داده‌ها: ۳۳ مقاله از آزمون‌های آماری کمی استفاده کرده‌اند. این مقالات اغلب از چند آزمون آماری که اغلب شامل رگرسیون، پیرسون، فریدمن، اسپیرمن، تحلیل مسیر، معادلات ساختاری و ... است، استفاده نموده‌اند. در رتبه بعدی تحلیل متن به شیوهی کتابخانه‌ای (هر کدام با ۷٫۸ درصد)، ۹ مقاله در رتبه سوم مقالاتی قرار گرفتند که صرفاً از روش مقایسه میانگین‌ها، و از روش‌های SWOT، متا SWOT، ترکیب SWOT با دیگر آزمون‌ها از جمله ماتریس‌های راهبردی و برنامه‌ریزی استفاده کرده بودند.

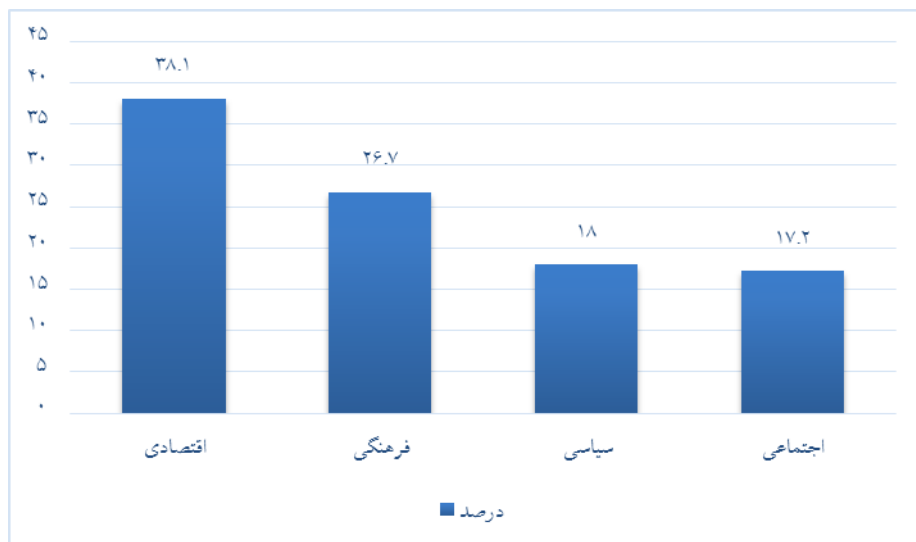
نمودار ۱۴. تکنیک‌های تحلیل داده مقالات حوزه گردشگری مذهبی منبع: یافته‌های پژوهش

بخش دوم: تحلیل محتوایی

ویژگی‌های محتوایی مقالات منتشر شده

با الهام از ساختار نظام کنش پارسونز شامل نظام اقتصادی، نظام سیاسی، نظام اجتماعی و نظام فرهنگی، و تطبیق آن با فضای سیستمی گردشگری، در این پژوهش تلاش شد هر مقاله با توجه به حال و هوای غالب

آن، در یکی از نظام های پارسونزی طبقه بندی شود. این ابعاد با بررسی در چکیده، اهداف و نتایج مقالات گردشگری مذهبی احصاء شد. لازم به ذکر است برخی تحقیقات در یک نظام، برخی در ۲، ۳ یا ۴ نظام نتایجی را ارائه داده بودند. مقولات استخراجی در مرحله اول انتزاع نشان داد محوریت ۳۸/۱ درصد مقالات مرتبط با نظام اقتصادی، ۲۶/۷ درصد مقالات مرتبط با نظام فرهنگی، ۱۸ درصد مقالات مرتبط با نظام سیاسی - مدیریتی^۱ و ۱۷/۲ درصد مقالات مرتبط با نظام اجتماعی بود.

نمودار ۱۵. تحلیل موضوعی مقالات بر حسب نظام اجتماعی کنش پارسونز منبع: یافته‌های پژوهش

نظام اقتصادی و گردشگری مذهبی

در نظام اقتصادی مقولات اصلی مورد بحث مقالات عبارت بودند از: «زیرساخت‌های گردشگری، پیامدهای اقتصادی توسعه، توسعه پایدار، تأثیرات زیست محیطی، مدیریت اقتصادی خدمات، سیاست‌های اقتصادی، جاذبه‌های گردشگری، کنش اقتصادی ذهنی و عینی گردشگر، و کنش ذهنی جامعه میزبان».

۱- در ادبیات پارسونز از «نظام سیاسی» استفاده شده و مواردی که در این پژوهش ذیل این طبقه دسته بندی شده مطابق تعریف اوست که مربوط به اعمال قدرت و تخصیص منابع است. در عین حال، از آن جا که ممکن است مخاطب مقالات گردشگری مفهوم «سیاسی» را منحصر به فضای رسمی سیاسی تلقی کند، واژه «مدیریتی» به آن اضافه شد تا روشن کند مضامین مدیریتی و سیاستگذارانه نیز ذیل همین طبقه دسته بندی شده است.

مقوله‌ی «زیرساخت‌های گردشگری» شامل زیرساخت‌های رفاهی و اقتصادی بوده است که شامل خرده مقولاتی همچون «تسهیلات بانکی و سرمایه گذاری، کسب‌وکارهای خدماتی، حمل و نقل، راهنمایان تور آموزش دیده، ضعف تجهیزات و تاسیسات زیربنایی، اهمیت صنعت هوایی، و ...» است (از جمله: آقاجانی و همکاران، ۱۳۹۱؛ محمدی‌یگانه و همکاران، ۱۳۹۲؛ دین‌پرست و همکاران، ۱۳۹۸؛ سقایی، ۱۳۹۲؛ ده‌ده-جانی و همکاران، ۱۳۹۸...).

در مقوله‌ی «پیامدهای اقتصادی توسعه»، مقولات زیر مورد توجه محققان قرار گرفته بود: توسعه پایدار، توسعه اقتصادی، دستاوردهای منفی / ناچیز اقتصادی توسعه گردشگری، است که هر کدام شامل خرده مقولاتی نیز از جمله توسعه پایدار در مناطق روستایی و شهری، ایجاد مشاغل تخصصی، رشد و بهبود درآمدها و نذورات، رونق اشتغال، عدم کارآفرینی، بالا رفتن قیمت زمین، کاهش مهاجرت، افزایش امکانات و خدمات رفاهی و ... است (از جمله: شاهسواری و همکاران، ۱۳۹۶؛ امین‌زاده و همکاران، ۱۳۹۶؛ رشیدی‌آل‌هاشم و باقی، ۱۳۹۸؛ پارساپور و همکاران، ۱۳۹۱؛ دین‌پرست و همکاران، ۱۳۹۸...).

مقوله تأثیرات زیست محیطی «نیز شامل مقولاتی همچون تخریب محیط زیست، پیامدهای مثبت و منفی زیست محیطی و شرایط طبیعی و اقلیمی بوده است (از جمله: ذال و همکاران، ۱۳۹۵؛ رضایی و چهارراهی، ۱۳۹۸؛ موسوی و همکاران، ۱۳۹۲...).

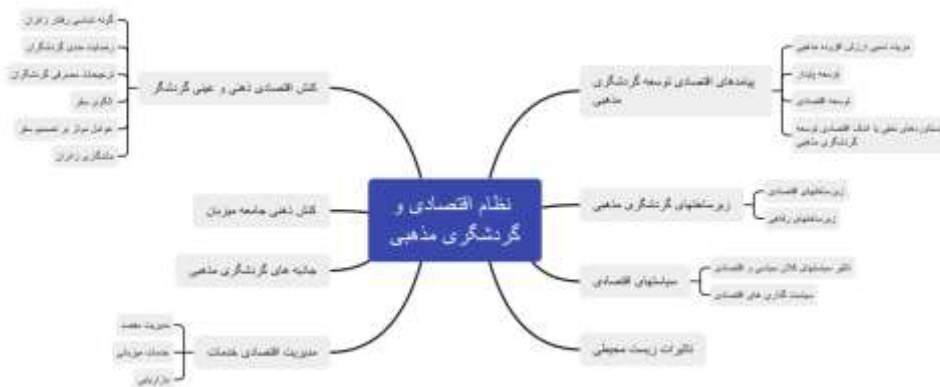
در مقوله «مدیریت اقتصادی خدمات»، پژوهش‌ها به مقولاتی همچون «مدیریت مقصد، خدمات میزبانی، و بازاریابی اشاره نموده‌اند که هر کدام خرده مقولاتی از جمله توزیع زمانی سفر، مقابله با فصلی بودن سفر، کیفیت خدمات، توزیع فضایی خدمات، تاسیسات و تجهیزات بهداشتی درمانی تفریحی و ...، برند مقاصد گردشگری، تبلیغات و بوده است (از جمله: تقوایی و همکاران، ۱۳۸۸؛ مهدوی و ظریف، ۱۳۹۲؛ کاظمیان و همکاران، ۱۳۹۸...).

در مقوله‌ی «سیاست‌های اقتصادی»، محققان به «تأثیر سیاست‌های کلان سیاسی و اقتصادی و سیاست-گذاری‌های اقتصادی اشاره داشتند (از جمله: زحمت‌کش و همکاران، ۱۳۹۹؛ جمشیدی و همکاران، ۱۳۹۸...).

از دیگر مقولات استخراج شده در حرده نظام اقتصادی مقوله‌ی «جاذبه‌های گردشگری» است که به خرده مقولاتی همچون «اجرا و تقویت فضاهاى سرگرمى و تفریحى و فضاهاى سبز، تقویت جاذبه‌های طبیعی، احداث کمپ‌های فراغتی و تفریحی و ...» اشاره داشته‌اند (از جمله: پورنگ و همکاران، ۱۳۹۹؛ ابراهیم‌زاده و همکاران، ۱۳۹۰؛...).

در مقوله‌ی کنش اقتصادی ذهنی و عینی گردشگر، در مقالات به «گونه‌شناسی رفتار زائران، رضایت گردشگران، ماندگاری زائران؛ ترجیحات مصرفی گردشگران، عوامل موثر بر تصمیم سفر، و الگوهای سفر و همراهی؛ پرداخته شده است (از جمله: قهرمان و همکاران، ۱۴۰۰؛ کریمی علویچه و همکاران، ۱۳۹۴؛ عظیمی‌هاشمی و همکاران، ۱۳۹۱؛ آیتی و همکاران، ۱۳۹۵؛ رفیعی و همکاران، ۱۳۹۵؛ فرزین و موسوی، ۱۳۹۲؛...).

در یک مورد به مقوله‌ی کنش ذهنی جامعه میزبان با خرده مقوله‌ی بهبود کیفیت زندگی جامعه میزبان اشاره شده بود (از جمله: محمدی‌یگانه و همکاران، ۱۳۹۲؛ علی‌بیگی و قاسمی، ۱۳۹۴؛ شیرمحمدی و همکاران، ۱۴۰۰؛...).

نمودار ۱۶. نظام اقتصادی و گردشگری مذهبی منبع: یافته‌های پژوهش

نظام سیاسی - مدیریتی و گردشگری مذهبی

با توجه به رویکرد عموماً پوزیتیویستی و مدیریتی مقالات، در نظام سیاسی - مدیریتی محققان به مقولاتی همچون «کارآمدی و ناکارآمدی مدیریت و راهبردهای مدیریتی» اشاره نموده‌اند.

در مقوله‌ی ناکارآمدی مدیریت به مواردی همچون بازاریابی گردشگری مذهبی، ناکارآمدی در تسهیلات و خدمات جامعه میزبان، ناکارآمدی در معرفی جاذبه‌ها و رویدادهای دینی، عدم مدیریت یکپارچه در گردشگری و گسستگی مدیریت شهری، ضعف نگرش سیستمی، ضعف ساختار حقوقی، ضعف نظام برنامه‌ریزی و ضعف نظام سیاستگذاری، ناهماهنگی نهادهای محلی و دستگاه‌های اجرایی ملی، عدم تخصیص بودجه و حمایت‌های مالی، نگاه دولت محور به توسعه گردشگری و... اشاره شده است (از جمله: عزیزپور و فتحی‌زاده، ۱۳۹۶؛ زرغام‌پروجنی و همکاران، ۱۴۰۰؛...).

در موضوع مدیریت کارآمد به مواردی همچون مقررات‌زدایی، کاهش بروکراسی اداری، یکپارچه‌سازی مدیریت سازمانی، برنامه‌ریزی، سیاست‌گذاری و نظارت کامل بر روند صنعت گردشگری مذهبی، مدیریت مسئولانه و استراتژیک مقصد، مدیریت منابع انسانی و بازاریابی مقصد، سازماندهی و هماهنگی در مقصد و .. پرداخته شده است (از جمله: جمشیدی و همکاران، ۱۳۹۸؛ عزیزپور و فتحی‌زاده، ۱۳۹۶؛ براتی و همکاران، ۱۳۹۲؛...).

طبق مقالات بررسی و طبقه‌بندی شده، مقوله‌ی محوری راهبردهای مدیریتی شامل مقولات جزئی‌تری همچون تقویت سیستم‌های نظارتی، استانداردسازی رویه‌های رفتاری، هم‌افزایی قوای نهادهای قضایی و امنیتی، تاکید بر استراتژی‌های محافظه کارانه، تاکید بر استراتژی‌های تهاجمی، تحلیل SWOT، راهبرد رقابتی سیاستگذاری و برنامه‌ریزی، ارتقای سطح مشارکت سرمایه‌گذاران خصوصی و عمومی، تاکید بر نظارت، اتخاذ راهبردهای تدافعی، و سرمایه‌گذاری بخش خصوصی و جامعه مدنی است (از جمله: ابراهیم‌زاده و همکاران، ۱۳۹۰؛ زرغام‌پروجنی و همکاران، ۱۴۰۰؛...).

نظام فرهنگی و گردشگری مذهبی

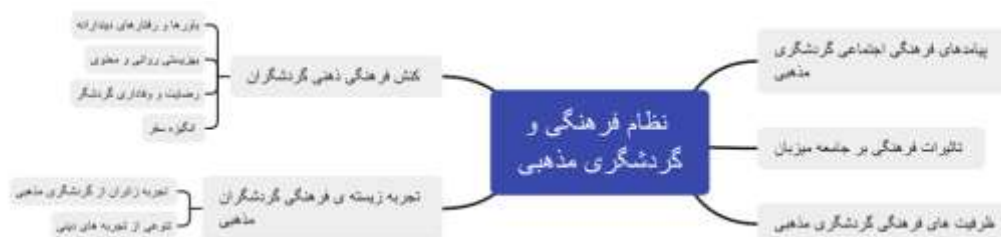
تحلیل محتوای کیفی نتایج مرتبط با نظام فرهنگی نشان می‌دهد محققان به مقولاتی همچون تجربه زیسته‌ی فرهنگی گردشگران مذهبی، کنش فرهنگی ذهنی گردشگران، پیامدهای فرهنگی اجتماعی گردشگری مذهبی، تأثیرات فرهنگی بر جامعه میزبان و ظرفیت‌های فرهنگی گردشگری مذهبی اشاره نموده‌اند.

مقوله «تجربه زیسته‌ی فرهنگی گردشگران مذهبی» شامل مقولاتی همچون «تجربه زائران از گردشگری مذهبی و تنوعی از تجربه‌های دینی» است. مقوله‌ی تنوعی از تجربه‌های دینی شامل خرده مقولاتی همچون «ظهور سبک‌های زیارتی از جمله زیارت آیین‌مدار، زیارت دورادور، زیارت زبانه، زیارت کلان-شهری، زیارت سیاسی، و انواع دیگری از سبک‌های زیارتی از جمله سبک درون‌نگرانه (معنویت)، سبک سنت‌مدارانه (مناسک)، سبک عملگرایانه (حاجت)، و سبک تفریح‌گرایانه (فراغت) است. سایر مقالات نیز به سبک‌هایی از جمله «زیارت سنت‌گرا- عادت‌گرا، زیارت شریعت‌گرا- مناسک‌گرا، زیارت عاطفه‌گرا- معناگرا، زیارت مبادله‌گرا- کارگردگرا، زیارت عقلانیت‌گرا - بازانديش» است (از جمله: کرمانی و همکاران، ۱۳۹۸؛ نودهی و همکاران، ۱۳۹۴؛ پویافر، ۱۳۹۸؛ ...).

مقوله‌ی تجربه زائران از گردشگری مذهبی نیز شامل خرده مقولاتی همچون «تجربه‌های شناختی و عاطفی، مقدس و دنیوی، زیارت معرفت بنیاد، غیرمعرفت بنیاد؛ انواع زیارت‌های مکتبی، سنتی، روشنفکرانه، شبه روشنفکرانه، مناسکی، مناسبتی و نوظهور، و انواع گفتمان‌های زیارت همچون گفتمان تداوم، گفتمان گسست و گفتمان بازانديشی و .. نیز است (از جمله: فولادبان و همکاران، ۱۳۹۹؛ رضوی‌زاده و ورشوی، ۱۳۹۹؛ طالبی و براق‌علی‌پور، ۱۳۹۴؛ ...).

از دیگر مقولات استخراجی در نظام فرهنگی «کنش ذهنی گردشگران» و «تأثیرات فرهنگی بر جامعه میزبان» است. در مقوله‌ی «کنش ذهنی گردشگران» می‌توان به مقولات «انگیزه سفر، رضایت و وفاداری گردشگر، بهزیستی روانی و معنوی، افزایش باورها و رفتارهای دیندارانه» اشاره نمود (از جمله: شفیعا و صباغ پور، ۱۳۹۵؛ کریمی علویجه و همکاران، ۱۳۹۴؛ قابضی و همکاران، ۱۳۹۵؛ ...). تحلیل نتایج در مقوله‌ی «زمینه فرهنگی جامعه میزبان» شامل خرده مقولات «فقر فرهنگی و فرهنگ میزبانی پایین» می‌شود (از جمله: بخشی و همکاران، ۱۳۹۳؛ عظیمی‌هاشمی و همکاران، ۱۳۹۱؛ ...).

از دیگر مقولات استخراجی در نظام فرهنگی می‌توان به «ظرفیت‌های فرهنگی گردشگری مذهبی و پیامدهای فرهنگی اجتماعی گردشگری مذهبی» اشاره داشت. خرده مقولات مستخرج در ظرفیت‌های فرهنگی گردشگری مذهبی می‌توان به «اهمیت جاذبه‌های فرهنگی و مذهبی از قبیل مقبره‌ها، زیارتگاه‌های مسلمانان و زرتشتیان، حسینیه اعظم زنجان و آیین‌های شرکت در مراسم ملی مذهبی مراسم و آیین‌های مذهبی از جمله عاشورا و تاسوعا، اهمیت جاذبه‌ها و یادمان‌های کالبدی مذهبی، اهمیت کارکردهای نیایشی و غیرنیایشی، ایجاد محور فرهنگی رضوی در مسیر هجرت و ...» اشاره داشته‌اند (از جمله: رشیدی آل‌هاشم و باقی، ۱۳۹۸؛ باصولی و درخش، ۱۴۰۰؛ قادری و همکاران، ۱۳۸۸؛...). در مقوله پیامدهای فرهنگی اجتماعی گردشگری نیز می‌توان به خرده مقولاتی همچون «انتقال و اشتراک فرهنگی، حفظ ارزش‌ها، ارتقای فرهنگی جوامع، تعمیق حوزه اعتقادی، همگرایی اقوام، مقابله با هجوم‌های فرهنگی، ایجاد حس تعالی، ایجاد احساسات مثبت، افزایش اعتقادات، معناگرایی، تغییر ارزش‌های اجتماعی، عدم تأثیر گردشگری مذهبی بر بهبود وضعیت فرهنگی جامعه میزبان» اشاره نمود (از جمله: کشاورز و دلبری، ۱۳۹۵؛...).

نمودار ۱۸. نظام فرهنگی و گردشگری مذهبی منبع: یافته‌های پژوهش

نظام اجتماعی و گردشگری مذهبی

تحلیل نتایج مرتبط با نظام اجتماعی نشان می‌دهد محققان به مقولاتی همچون «اهمیت سرمایه اجتماعی، توسعه پایدار اجتماعی، کنش عینی و ذهنی گردشگر، کنش عینی و ذهنی میزبان، پیامدهای توسعه گردشگری» اشاره نموده‌اند. در اهمیت سرمایه اجتماعی، محققان بیشتر به ابعاد سرمایه اجتماعی به واسطه-ی حضور گردشگران در جامعه میزبان از جمله افزایش مشارکت اجتماعی، شبکه‌های اجتماعی و انسجام

اجتماعی و اعتماد گردشگران به جامعه میزبان پرداخته‌اند (از جمله: علی‌بیگی و قاسمی، ۱۳۹۴؛ اسحاقی و همکاران، ۱۳۹۶؛ دویران و احمدی، ۱۳۹۹؛ ...). برخی مقالات نیز کاهش مشارکت و اعتماد اجتماعی (در حد متوسط بودن اعتماد) را بررسی کرده‌اند (از جمله: محمدی‌یگانه و همکاران، ۱۳۹۲؛ اسحاقی و همکاران، ۱۳۹۶؛ دویران و احمدی، ۱۳۹۹؛ ...). محققان همچنین در مقالات به ظرفیت سرمایه اجتماعی در مردمی کردن مراسم و نظام بخشی فضا پرداخته‌اند (از جمله: دویران و احمدی، ۱۳۹۹).

کنش عینی و کنش ذهنی جامعه میزبان از دیگر مقولات استخراجی در نظام اجتماعی است. در کنش عینی محققان به تعاملات اجتماعی میان گردشگر و جامعه میزبان اشاره نموده‌اند از جمله به تعاملات خوشایند و مثبت و تعاملات ناخوشایند و منفی و تعاملات خنثی که در میان گردشگر و میزبان پرداخته‌اند (از جمله: بخشی و همکاران، ۱۳۹۸؛ بخشی و اخلاقی، ۱۳۹۵؛ مرزی، ۱۳۹۶؛ ...). در مقوله کنش ذهنی متغیرهایی چون رضایت و کیفیت زندگی جامعه میزبان بررسی شده که افزایش کیفیت زندگی جامعه میزبان و رضایت از خدمات آموزشی و رضایت از مسکن را در پی داشته است (از جمله: قاسمی، ۱۳۹۸؛ حسام و همکاران، ۱۳۹۵).

کنش ذهنی و عینی گردشگر به عنوان مقوله‌ای دیگر در نظام اجتماعی شناسایی شد. محققان در بررسی کنش ذهنی، مقولاتی همچون رضایت گردشگران، ترجیحات گردشگران، تصویر مقصد، بی‌تفاوتی اجتماعی و بهزیستی روانی را واکاوی کرده‌اند (از جمله: فدیری و حاج‌اسمعیلی، ۱۳۹۴؛ کریمی‌علویجه و همکاران، ۱۳۹۴؛ یاوری‌گهر و همکاران، ۱۳۹۶؛ ...).

از دیگر مقولات استخراجی در حوزه اجتماعی می‌توان به توسعه پایدار اجتماعی و پیامدهای توسعه گردشگری مذهبی اشاره نمود. در توسعه پایدار اجتماعی محققان پایداری اجتماعی فرهنگی، توسعه اجتماعی و توسعه پایدار فرهنگی اجتماعی را بررسی کرده‌اند. همچنین تأثیر مثبت گردشگری مذهبی بر پایداری اجتماعی فرهنگی، و ظرفیت‌های اجتماعی مراکز نسبت به سایر ظرفیت‌های مراکز بررسی شده است (از جمله: شاهسواری و همکاران، ۱۳۹۶؛ رضایی و چهارراهی، ۱۳۹۸؛ ...).

نمودار ۱۹. نظام اجتماعی و گردشگری مذهبی منبع: یافته‌های پژوهش

نتیجه‌گیری

این پژوهش با هدف مرور و جمع‌بندی مقالات منتشرشده در مجلات علمی- پژوهشی فارسی مصوب وزارت علوم در حوزه زیارت و گردشگری مذهبی، و شناسایی شکاف‌های تحقیقاتی در این زمینه انجام شد. این بررسی نشان داد بر مبنای مدل مفهومی پارسونز؛ پژوهش‌های زیارت و گردشگری مذهبی حول مسایل نظام اقتصادی بیش از سایر نظام‌ها صورت‌بندی شده است و کمتر از همه به موضوعاتی پرداخته شده که ذیل نظام اجتماعی طبقه‌بندی می‌شوند. اگرچه این موضوع تا حدی پذیرفتنی است زیرا «گردشگری» عمدتاً به عنوان مقوله‌ای اقتصادی تلقی می‌شود، اما توسعه گردشگری مستلزم توجه به همه ابعاد آن به ویژه جنبه‌های اجتماعی آن است. این مسأله از یک طرف باعث شده است بعضی موضوعات و بعضی رویکردهای روش‌شناختی مغفول بیفتند. از طرف دیگر با وجود فربهی ظاهری پژوهش‌ها در محدوده نظام اقتصادی و سیاسی- مدیریتی؛ پاره‌ای از مباحث در همین محدوده مورد مذاقه کافی قرار نگرفته است. این نتیجه درباره مطالعات زیارت و گردشگری مذهبی مشابه نتیجه‌ای است که عظیمی هاشمی و بستان (۱۳۹۶) در مرور نظام‌مند مقالات پژوهشی در حوزه مطالعات اجتماعی گردشگری گرفته‌اند.

از آن‌جا که یافته‌ها به تفصیل در چارچوب پارسونزی ارائه شد، در ادامه خلأهای پژوهشی مطالعات مرور شده ارائه می‌شود و در همین راستا زمینه‌هایی برای صورت‌بندی پژوهش‌های آتی پیشنهاد می‌شود. خلأهای پژوهشی در چهار مقوله «بستر و جامعه مورد بررسی»، «رویکرد پارادایمی»، «رویکرد و ملاحظات

روش شناختی» «تنوع موضوعی و زمینه‌های چالشی یا جدید»، «واکنش به مسأله پردازی‌های فضای سیاسی و رسانه‌ای» طبقه بندی شده است.

الف) بستر و جامعه مورد بررسی

- بعضی بسترها و اجتماعات یا گروه‌های اجتماعی کمتر مورد توجه محققان قرار گرفته‌اند، از جمله:
 - توجه محققان ایرانی بیشتر بر زیارتگاه‌های مشهور و خصوصا زیارتگاه‌های واقع شده در مناطق شهری متمرکز شده است و زیارتگاه‌های واقع در مناطق کم جمعیت و کم ترددتر و مناطق روستایی یا زیارتگاه‌های کمتر مشهور در نزدیکی مقاصد مهم زیارتی چون مشهد با تواتر کمتری توجه محققان این حوزه را جلب کرده است.
 - پژوهش‌های مستقل یا تطبیقی درباره زائران خارجی اماکن مقدس در ایران بسیار نادر است (کریمی علویجه و همکاران، ۱۳۹۴؛ مرزی، ۱۳۹۶؛ یآوری‌گهر و همکاران، ۱۳۹۶؛ توانگر و همکاران، ۱۳۹۱). این در حالی است که سالانه زائران مسلمان از اماکن زیارتی اسلامی در ایران بازدید می‌کنند.
 - جامعه مورد مطالعه عمدتاً منحصر به زائران (یا زائران بالقوه) منحصر بوده است و جامعه میزبان و سایر ذینفعان در زیارت و گردشگری مذهبی در بررسی‌ها حضور کم‌رنگی دارند. از جمله متولیان و متصدیان اماکن زیارتی و سرمایه‌گذاران توسعه مقصد. واکنش جامعه میزبان به توسعه گردشگری مذهبی در مقاصد نوظهور و واکنش به حضور گردشگران خارجی در مقاصد مشهور (نظیر حضور زائران عراقی و عرب در مشهد) هنوز توجهی جلب نکرده است (در یک مورد اردکانی فرد و عظیمی‌هاشمی (۱۴۰۰)). اگرچه این حضور زمینه‌های مسأله‌مند متعددی از لحاظ اجتماعی و فرهنگی و اقتصادی و سیاسی دارد که در رسانه‌ها هم بازتاب یافته است.
 - در ایران نیز همچون فضای انگلیسی زبان (کالینز- کرینر، ۲۰۲۰) مطالعات موردی در پژوهش‌ها غالب هستند (در این مرور تنها کار تطبیقی توانگر و همکاران (۱۳۹۱) یافت شد.) و تحقیقات تطبیقی درباره سایت‌ها، مذاهب، رسوم و رفتارها غایب است و مطالعات مختص سایت خاص هستند. پژوهش‌های تطبیقی بین مقاصد زیارتی در داخل، و بین مقاصد داخل و خارج، و مقاصد

زیارتی خارجی ایرانیان هنوز آغاز نشده است. این در حالی است که سال‌هاست جمعیت چشمگیری از ایرانیان زیارت‌های واجب و مستحب حج، و زیارت اماکن مقدس در عراق و سوریه را به جا می‌آورند. اما پژوهش‌های بسیار کمی بر روی این جامعه‌های آماری انجام شده است. در حالی که از لحاظ اقتصادی و فرهنگی و سیاسی این زیارت‌ها در خور توجه هستند.

■ در ایران تعدادی از اماکن مقدس سایر مذاهب از جمله یهودیت وجود دارد که مورد توجه محققان این حوزه قرار نگرفته است، از جمله آرامگاه ارمیای نبی در شاهرود، آرامگاه دانیال نبی در شوش، آرامگاه استر و مردخای در همدان.

■ پژوهش‌ها به تمایزهای سنی، جنسیتی، طبقاتی و قومی به ندرت پرداخته‌اند و این حساسیت‌ها در پژوهش‌ها تقریباً غایب است. برای مثال در حالی که بسیاری از تحقیقات در حوزه دینداری نشان داده‌اند زنان در بعد مناسکی دیندارتر از مردان‌اند، و زیارت یک مناسک مذهبی مهم و جذاب است، اما زیارت زنان به طور خاص مورد توجه قرار نگرفته است.

■ در مقالات به تجربه زائران در اشکال جمعی و سازماندهی شده زیارت (تور و کاروان) که به خصوص برای زیارت‌های خارجی ایرانیان شکل غالب زیارت محسوب می‌شود، توجهی نشده است.

ب) رویکرد پارادایمی

رویکرد پارادایمی هم موضع نظری و هم روش‌شناسی تحقیقات را تحت تأثیر قرار می‌دهد، در پژوهش‌های این حوزه سوگیری‌هایی از این لحاظ وجود دارد، از جمله:

■ اغلب محققان ایرانی تصریح روشنی درباره پارادایم تئوریک خود درباره زیارت نداشته‌اند. این در حالی است که بحث‌های مفصلی در این باره در فضای پژوهشی انگلیسی زبان در جریان است و رویکردهای عینیت‌گرا، برساخت‌گرا، پست مدرن و اگزیستانسیال مورد بحث بوده است (کالینز- کرینر، ۲۰۱۰، ۲۰۲۰). با وجود زیارتگاه‌ها و مکان‌های مقدس پرشمار (خصوصاً موارد منصوب به امام زادگان و مناقشاتی که درباره انتصاب آن‌ها وجود دارد)، و همچنین گونه‌های مختلف زائران (فروغ‌زاده و رضوی‌زاده، ۱۳۹۳؛ طالبی و براق‌علیپور، ۱۳۹۴؛ اقبالی و همکاران،

۱۳۹۴؛ نودهی و همکاران، ۱۳۹۴؛ کرمانی و همکاران، ۱۳۹۸؛ قهرمان و همکاران، ۱۴۰۰) توجه به موضع نظری و اعلام آن حائز اهمیت است. تجربه زائران اگرچه در بعضی مقاصد مشهور زیارتی (مثل مشهد) عمدتاً از سوی جامعه‌شناسان با رویکرد امیک بررسی شده و گونه‌شناسی-های متعددی هم برای آن ارائه شده، اما این پژوهش‌ها در پیوند با ادبیات جهانی زیارت و گردشگری قرار نگرفته است.

- فضای غالب پژوهش‌های منتشرشده فارسی فضای پوزیتیویستی و غیرانتقادی است و با وجود این که جنبه‌های سیاستی بارها مورد توجه و نقد محققان (خصوصاً از رشته جغرافیا) قرار گرفته، این تحقیقات صرفاً رویکرد مدیریتی و اجرایی داشته‌اند و کمتر به جنبه‌های «سیاسی» در معنای اخص کلمه پرداخته‌اند. پرسش‌هایی که به ابعاد سیاسی سفرهای زیارتی داخلی و خارجی و نقش و تأثیر مداخله نظام سیاسی در امر زیارت دلالت داشته باشد و اثر درهم‌تنیدگی دین و سیاست در نظام سیاسی ایران را بر پدیده زیارت و گردشگری مذهبی و مدیریت سایت‌های زیارتی، مداخله مستقیم نظام سیاسی در رد و تایید و تعیین زمان‌ها و مکان‌های مقدس و نقش رسانه رسمی نظام سیاسی در امر زیارت بررسی کرده باشد، در تحقیقات موجود هنوز به چشم نمی‌خورد (رضوی‌زاده و ورشوی، ۱۳۹۹) به طور مشخصی به این موضوع پرداخته‌اند.
- نویسندگان مقالات گردشگری مذهبی اغلب از حوزه رشته‌ای جغرافیا هستند. احتمالاً این امر سبب شده است بیشتر مقالات در حوزه جغرافیا و با مضامین برنامه‌ریزی راهبردی، توسعه گردشگری، تحلیل SWOT، و .. نگاشته شود. همچنین اغلب این محققان رویکرد عینیت‌گرا و پوزیتیویستی اتخاذ کرده‌اند و کمتر به سوژگی زائران و گردشگران توجه داشته‌اند.

ج) رویکرد و ملاحظات روش شناختی

- روش‌های کیفی عمدتاً مورد استقبال محققان و دانش‌آموختگان رشته جامعه‌شناسی قرار گرفته است و عمدتاً به روش‌های پدیدارشناسی و نظریه زمینه‌ای محدود شده است.
- محققان کمتر از روش‌های تجربی ترکیبی (کمی و کیفی) استفاده کرده‌اند.

- در پژوهش‌های موجود از داده‌های آماری و پیمایش‌های ملی برای بررسی موضوع زیارت و مقاصد زیارتی استفاده نشده است. حال این که چنین داده‌هایی اگر معتبر باشند، می‌توانند مبنای تحلیل‌های کلان ملی قرار گیرند.
- «زیارت پیاده» در داخل ایران^۱ به عنوان یک جریان نوظهور زیارتی و در عین حال پراستقبال به ندرت مورد کند و کاو قرار گرفته است (تنها یک مورد یافت شد: ورشوی و همکاران، ۱۳۹۷).

د) تنوع موضوعی و زمینه‌های چالشی یا جدید

- به رغم نزدیک به دو دهه انتشار آثار پژوهشی در این زمینه، اکنون نقصان‌هایی به چشم می‌خورد. به نظر می‌رسد موضوعات متنوع تر، جدیدتر و چالشی در زمینه زیارت و گردشگری مذهبی در جامعه ایران کمتر در کانون نگاه پژوهشگران قرار گرفته است؛ از جمله:
- اشکال نوظهور زیارت و گردشگری مذهبی و معنوی کمتر مورد توجه قرار گرفته است. بنا به فراتحلیل کالینز- کرینر (۲۰۲۰) بسیاری از انواع گردشگران، و نه فقط گردشگران با مذهب انگیزش یافته، انگیزه سفرشان را به مقاصدی که به طور قراردادی مذهبی/معنوی دانسته می‌شوند از اهدافی چون جست‌وجوی بهزیستی معنوی، روشن‌بینی^۲، معرفت و پیوندهای اجتماعی برمی‌گیرند. مفهوم بازدید سکولار برای تاکید بر سفر به سایت‌های مقدس غیرمذهبی توسعه یافته است. این رویکردها برای ارائه فهمی فراگیرتر از تقاطع بین گردشگری و مذهب و/یا معنویت پدیدار شدند (کریلوا^۳، ۲۰۱۹؛ به نقل از کالینز- کرینر، ۲۰۲۰) و بدین ترتیب بحث و پژوهش در این درباره در ادبیات حوزه گردشگری مذهبی و زیارت در فضای انگلیسی زبان به شدت رواج دارد. به نظر می‌رسد روندهای فرهنگی جامعه ایران نیز ایجاب می‌کند این موضوعات نیز در دستور کار محققان قرار گیرد. اما در فارسی مقالات انگشت‌شماری به اشکال نوظهور زیارت و گردشگری مذهبی و معنوی توجه نشان داده‌اند. بازدید از اماکن مقدس غیر مزارها نظیر مساجد،

۱. با توجه به این که مقصد زیارت پیاده اربعین در خارج از ایران قرار دارد، جزء حوزه موضوعی این پژوهش قرار نگرفت.

قدمگاه‌ها و ... ، مقابر غیر امامان و امامزادگان و یاران و منصوبان به ایشان و انجام مناسک مذهبی در این اماکن اگرچه رواج چندانی در ایران ندارد، اما به عنوان بخشی متمایز از سایر گونه‌های گردشگری و نزدیک به گونه گردشگری مذهبی و معنوی و زیارت باید لحاظ شود (در آثار مورد بررسی، از میان اماکن مقدس غیر مزارها تنها به مسجد جامع عتیق شیراز در مقاله موسوی و همکاران (۱۳۹۱)، حسینیه اعظم زنجان در اثر رشیدی‌آل‌هاشم و باقی (۱۳۹۸)، زیارتگاه پیرشالیار مربوط به زرتشت توسط حنیفی و همکاران (۱۳۹۴) پرداخته شده است). در آثار معدودی به مزار عارفان (آرامگاه شمس تبریزی در پاشازاده و همکاران (۱۳۹۸)؛ زیارت آرامگاه شاه نعمت الله ولی در کرمان توسط حسینی نسب (۱۳۹۸)، شاعران (زیارت مزار سهراب سپهری در شریعتی مزینانی و غلامرضا کاشی (۱۳۹۴))، شهیدان (علی‌نژاد و نصرتی (۱۳۹۸))، پرداخته شده است. بازدید از مزار شخصیت‌های تاریخی (مثل مدرس، کوروش) و حتی گورستان‌های مشهور شهروندان سایر کشورها (نظیر مدفن مهاجران لهستانی در قبرستان آرامنه مشهد)، خانقاه و دیگر اماکن و منظرهای میراثی مذهبی یا مقدس تا کنون مورد توجه قرار نگرفته است. مراسم آیینی نیز بازدید از آن‌ها به گونه زیارت و گردشگری مذهبی و معنوی شباهت‌هایی دارد ظرفیت بررسی در این گونه را دارد (در آثار مرور شده دو نمونه مراسم نخل گردانی یزد (شفیعی، ۱۳۹۸)؛ مراسم تاسوعا و عاشورا در تهران (قادری و همکاران، ۱۳۸۸) یافت شد). به نظر می‌رسد روندهای فرهنگی جامعه ایران ایجاب می‌کند چنین موردها و موضوعاتی نیز در دستور کار محققان ایرانی قرار گیرد. برخلاف فضای انگلیسی زبان این حوزه پژوهشی (کالینز - کرینر، ۲۰۲۰)، نظریه‌پردازی در مورد جنبه‌های تجربی زیارت و گردشگری مذهبی و معنوی مورد توجه محققان این حوزه در ایران قرار نگرفته است. این مسأله ممکن است ناشی از این باشد که زیارت موضوعی عینی و بدیهی فرض می‌شود و چالش‌هایی که دنیای غربی پساسکولار با آن مواجه است هنوز در ایران چندان ظهور نکرده است و تبعا به چشم محققان نیامده است. در عین حال، از آن جا که جریان‌های فرهنگی امروزه جهان را در می‌نوردند، به نظر

می‌رسد دقت‌ورزی‌های مفهومی و نظری می‌تواند به فضای پژوهش‌های فارسی هم وسعت دهد و منظر بومی به پدیده زیارت را تقویت کند.

■ مباحثی چون کم‌رنگ شدن و درهم‌آمیختگی مرز زیارت و گونه‌های لذت‌جویانه سفر، و گذار گردشگر بین گونه‌های گردشگری چندان مورد توجه محققان ایرانی قرار نگرفته است. ردپاهای محوی در بعضی پژوهش‌های کیفی جامعه‌شناسان، خصوصاً در گونه‌شناسی‌ها، دیده می‌شود. اما این موضوع به ویژه در سال‌های اخیر با تحولات ارزشی و تحولات جمعیت‌شناختی جامعه ایران ارزش پژوهش دارد. همچنین گردشگران مسلمان یا شیعه خارجی (نظیر گردشگران و زائران کشورهای عربی و همسایه) که زیارت مقاصد زیارتی ایران را با گردشگری تفریحی و پزشکی در می‌آمیزند شایان بررسی هستند.

■ مباحث نسبتاً جدیدی چون بدنمندی^۱، دین مادی^۲، احساسات، تأثیرات تکنولوژی، رسانه‌های دیجیتال و آنالین، شبکه‌های اجتماعی هنوز وارد تحقیقات این حوزه در ایران نشده است.

■ با وجود این که ایران یک کشور اسلامی است، مبحث «گردشگری حلال» به خصوص در گردشگری بین‌المللی ایران و بازاریابی آن مورد توجه محققان نبوده است (تنها یک مورد یافت شد: باصولی و درخش، ۱۴۰۰).

■ تحقیقاتی کمتر از انگشتان دست به تأثیر گردشگری مذهبی بر توسعه پایدار مقاصد گردشگری مذهبی در ایران پرداخته‌اند و تحقیقاتی که به توسعه پایدار خود گردشگری مذهبی یا مباحثی چون بیش-گردشگری^۳ در مقاصد گردشگری مذهبی و زیارت پرداخته باشند نادر یا نایاب هستند. این در حالی است که مرور کالینز-کریئر (۲۰۲۰) حاکی از آن است که توسعه پایدار در دهه ۲۰۰۰ به عنوان یک چارچوب مفهومی وسیعاً مورد توجه محققان این حوزه قرار گرفته

۱. منظور از بدنمندی (Embodiment)، تأثیرپذیری تجربه و به ویژه تجربه معنوی از مناسک و کنش‌هایی است که در جریان زیارت به صورت بدنی انجام می‌شود و حس‌هایی که به طور مادی توسط بدن ادراک می‌شود.

۲. مبحث دین مادی (Material Religion) به جلوه‌های مادی دین (نظیر معماری، مصنوعات، رایحه‌ها، صداها و ...) و نقش آن در شکل دهی به کنش زیارت و بازتولید معانی و باورها و اجتماع دین و تعیین یافتن مادی و جسمانی دین می‌پردازد.

است. همچنین گردشگری اجتماع- محور در این حوزه هم مورد توجه محققان ایرانی قرار نگرفته است.

ه) واکنش به مسأله پردازی‌های فضای سیاسی و رسانه‌ای

منطقاً فضای پژوهشی نباید فارغ از مسأله‌هایی باشد که در سایر فضاهاى اجتماعى و سیاسى و رسانه‌ای مطرح می‌شود، زیرا نهایتاً این مسأله‌ها یا بازتاب یافته از جامعه هستند یا در قالب نگرش‌ها و واکنش‌های اجتماعى یا سیاست‌گذاری در جامعه بازتاب می‌یابند، از جمله:

- به رغم این که دغدغه‌های مرتبط با تجاری شدن فزاینده فضاهاى مجاور اماکن زیارتی، گسترش اماکن جاذبه‌های تفریحی در مقاصد زیارتی، همدستی گرایش‌های سرمایه‌دارانه و بخش عمومی در تغییرات کالبدی و سیمای شهری مجاور اماکن مقدس (از جمله در مشهد و قم) و تأثیر این فرایندها بر تجربه زائران در منازعات مدیریتی و تربیون‌های سیاسی بازتاب وسیعی داشته، اما کمتر در پژوهش‌ها به طور جدی بازتاب یافته است.
- مباحثی چون امنیت و جرایم در مقاصد گردشگری مذهبی و زیارتی توجه چندانی برنیا نگیخته. این در حالی است که بعضاً در فضای رسانه‌ای به شدت جنجالی شده است. برای مثال گزارش‌هایی که درباره رواج روسپیگری در بین گردشگران خارجی عرب در مشهد منتشر شد (تنها یک مورد یافت شد: اردکانی فرد و عظیمی‌هاشمی، ۱۴۰۰).

منابع

- آویارد، هلن (۱۳۹۰). چگونه یک تحقیق مروری انجام دهیم؟ راهنمای کاربردی انجام پژوهش، پایان‌نامه و نگارش مقالات مروری در علوم اجتماعى و پزشکی. ترجمه فردین علی‌پورگراوند و پوریا صرامی‌فروشانى، تهران: انتشارات جامعه شناسان.
- ابراهیم‌زاده، عیسی، کاظمی‌زاده، شمس‌الله، اسکندری‌ثانی، محمد (۱۳۹۰). «برنامه‌ریزی استراتژیک توسعه‌ی گردشگری با تأکید بر گردشگری مذهبی مطالعه موردی شهر قم». *پژوهش‌های جغرافیای انسانی*، شماره ۷۱، ۱۱۵-۱۴۱.
- اردکانی فرد، زهرا، عظیمی‌هاشمی، مژگان (۱۴۰۰). بازنمایی اخبار در رسانه‌های جمعی و تأثیر آن بر افکار عمومی در شبکه اجتماعى توئیتر (مطالعه موردی اخبار گردشگری جنسی عراقی‌ها در مشهد). *مطالعات رسانه‌های نوین*، سال هفتم شماره ۲۵، ۱۶۲-۱۳۵.

- اسحاقی، فاطمه، مظلوم خراسانی، محمد، مجدی، علی اکبر (۱۳۹۶). «عوامل موثر بر اعتماد اجتماعی زائرین به مردم مشهد با تاکید بر تصورات قلبی». *دوفصلنامه مطالعات اجتماعی گردشگری*، سال ۵، شماره ۱۰، ۱۵۷-۱۹۲.
- آقاجانی، حسین، امیرفخریان، مصطفی، کاظمی بی‌نیاز، مهدی (۱۳۹۱). «زیارت و گردشگری در برنامه‌ها و اسناد کلان توسعه‌ی کشور با تاکید بر زیارت امام رضا ع». *دوفصلنامه مطالعات اجتماعی گردشگری*، دوره ۱، شماره ۱، ۶۳-۷۵.
- اقبالی، سحر، عظیمی هاشمی، مژگان، بخشی، حامد (۱۳۹۴). «گونه‌شناسی کنش گردشگری فرهنگی مورد مطالعه زائران و گردشگران مشهد». *دوفصلنامه مطالعات اجتماعی گردشگری*، سال ۳، شماره ۶، ۳۹-۶۰.
- امین‌زاده، شهرام، فرهنگی، علی اکبر، نعمی، عبدالله (۱۳۹۶). «طراحی مدلی برای به کارگیری رسانه‌های اجتماعی در برندسازی ملی جمهوری اسلامی ایران از منظور گردشگری مذهبی». *اسلام و علوم اجتماعی*، سال ۹، شماره ۱۷، ۵-۱۶.
- آیتی، حمید، خداکریمی، فائزه، خداکریمی، ملایی، کامبیز، آفاق‌پور، آتوسا (۱۳۹۵). «بررسی تأثیر عوامل کالبدی شهری بر توسعه گردشگری مذهبی مطالعه موردی شهر شیراز». *شهر ایرانی اسلامی*، شماره ۲۳، ۴۳-۵۹.
- باصولی، مهدی، درخش، سعیده (۱۴۰۰). «بررسی سیاستهای فرهنگی و دینی ایران در جهت توسعه‌ی گردشگری حلال». *فرهنگ رضوی*، ۲:۶، ۴۰-۲۵.
- بخشی، حامد، اخلاقی، آمنه (۱۳۹۵). «خوشرویی، فریبکاری و منفعت‌طلبی: ادراک زائران از فروشندگان شهر مشهد». *دوفصلنامه مطالعات اجتماعی گردشگری*، سال ۴، شماره ۷، ۵۸-۸۲.
- بخشی، حامد، سلطانی، سحر، اعظم‌کاری، فائزه (۱۳۹۳). «برنامه‌ریزی راهبردی توسعه‌ی عرصه‌ی اجتماعی امنیتی زیارت در شهر مشهد». *دوفصلنامه مطالعات اجتماعی گردشگری*، دوره ۲، شماره ۴، ۶۹-۹۰.
- بخشی، حامد، هاشمیان، مریم، امیرپور، مهناز (۱۳۹۸). «بررسی تأثیر تجربه تعاملی گردشگران بر نگرش آنان نسبت به جامعه میزبان مورد مطالعه شهر مشهد». *دوفصلنامه مطالعات اجتماعی گردشگری*، سال ۷، شماره ۱۴، ۱۷۵-۲۰۰.
- براتی، جواد، رسول‌زاده، مریم، رفیعی‌دارانی، هادی، مظهری، محمد (۱۳۹۲). «مدیریت راهبردی در فضای کسب و کار اقتصاد شهری مطالعه موردی گردشگری مذهبی شهر مشهد مقدس». *اقتصاد و مدیریت شهری*، شماره ۶، ۱۰۹-۱۲۵.
- پارساپور، خدیجه، مقیمی، مریم، رفیعی، هادی، مظهری، محمد (۱۳۹۱). «برنامه‌ریزی راهبردی توسعه اشتغال، با تاکید بر گردشگری مذهبی مطالعه موردی شهر مشهد». *دوفصلنامه مطالعات اجتماعی گردشگری*، دوره ۱، شماره ۲، ۱۵۹-۱۳۷.
- پاشازاده، مهدی، نظم‌فر، حسین، عزت‌پناه، بختیار (۱۳۹۸). «مدل سازی معادلات ساختاری موانع و چالش‌های توسعه گردشگری تاریخی فرهنگی از دیدگاه جامعه محلی مطالعه موردی آرامگاه شمس تبریزی در خوی». *گردشگری شهری*، دوره ۶، شماره ۳، ۱۰۷-۱۲۴.
- پورنگ، علی، پورنگ، ناهید، غیورباغبانی، سیدمرتضی (۱۳۹۹). «ارائه مدل عوامل مقصد محور موثر بر گرایش به مقصد و طول مدت اقامت گردشگران مطالعه موردی شهر مشهد». *گردشگری شهری*، دوره ۷، شماره ۲، ۵۱-۶۹.

پویافر، محمدرضا (۱۳۹۸). «سنخ‌شناسی زیارت، مطالعه‌ای در میان زائران حرم رضوی». *جامعه‌شناسی ایران*، شماره ۳، سال ۱۹، ۱۰۷-۷۸.

تقوایی، مسعود، موسوی، سیدعلی، غلامی بيمرغ، یونس (۱۳۸۸). «تحلیلی بر توسعه گردشگری مذهبی مطالعه موردی شهرستان نورآباد ممسنی». *فضای جغرافیایی*، سال ۱۰، شماره ۳۱، ۶۴-۳۹.

توانگر، معصومه، خاکسار آستانه، حمیده، رحمانی، فاطمه (۱۳۹۱). «مدیریت گردشگری در شهرهای مذهبی زیارتی بررسی تطبیقی مشهد و واتیکان». *دوفصلنامه مطالعات اجتماعی گردشگری*، دوره ۱، شماره ۱، ۲۲-۱.

جمشیدی، محمدجواد، برک پور، ناصر، کلانتری، خلیل (۱۳۹۸). «تبیین اثرات اقتصاد سیاسی گردشگری مذهبی بر توزیع نامتوازن خدمات گردشگری مشهد». *مطالعات مدیریت گردشگری*، سال ۱۴، شماره ۲، ۲۶۰-۲۲۱.

چلبی، مسعود (۱۳۸۱). *فضای کنش: ابزاری تنظیمی در نظریه سازی*. مجله جامعه‌شناسی ایران ۴۶-۵ (۱): ۴
حسام، مهدی، محمدی‌یگانه، بهروز، چراغی، مهدی (۱۳۹۵). «تحلیل اثرات گردشگری مذهبی در توسعه پایدار نواحی روستایی از دیدگاه جامعه میزبان مورد پژوهش منطقه نامرستاق شهرستان آمل». *فصلنامه فضای گردشگری*، سال ۶، شماره ۲۱، ۱۱۶-۱۰۲.

حسینی‌نسب، سیده حسنا (۱۳۹۸). «نقش سنت زیارت تفرج در فرهنگ ایرانی با تکیه بر نمونه موردی بقعه شاه نعمت‌الله‌ولی». *هنر و تمدن شرق*، سال ۷، شماره ۲۴، ۲۱-۲۸.

حنیفی، پردیس، ابراهیمی هکردی، امین، بلادی ده بزرگ، سیداحسان (۱۳۹۴). «بازشناسی منظر فرهنگی آیینی هورامان با تاکید بر مراسم زیارت پیرشالیار». *پژوهشهای منظر شهر*، سال ۲، شماره ۴، ۹۴-۴۷.

ده‌دجانی، جواد، خلیلی، حسین، میرزا ابوالقاسمی، محمدصادق (۱۳۹۸). «راهبردهای توسعه گردشگری مذهبی مطالعه موردی حرم حضرت بی‌بی حکیمه (س)». *گردشگری شهری*، دوره ۶، شماره ۴، ۷۱-۵۷.

دوبران، اسماعیل، احمدی، حسین (۱۳۹۹). «اثرات نظام بخشی فضای شهری در بازتولید گردشگری مذهبی از طریق میانجی سرمایه اجتماعی نمونه موردی مراسم عصر تاسوعای شهر زنجان». *مجله برنامه‌ریزی و توسعه گردشگری*، دوره ۹، شماره ۳، ۲۲۸-۲۰۹.

دین‌پرست، ساجده، فرشاد، لقمان، قادرزاده، ناشتی (۱۳۹۸). «بررسی نقش گردشگری مذهبی در توسعه اقتصادی سکونتگاه‌های روستایی مورد مطالعه امام‌زاده سیدمحمد روستای نوجه مهر شهرستان جلفا». *جغرافیا و روابط انسانی*، دوره ۲، شماره ۳، ۱۳۶-۱۲۰.

ذال، محمدحسن، تیریزی، نازنین، مهرعلیتبار فیروزجایی، مرتضی (۱۳۹۵). «اثرات گردشگری مذهبی بر فضاهای روستایی مورد روستای اوجی آباد آمل». *اقتصاد فضا و توسعه روستایی*، سال ۵، شماره ۱، ۱۰۲-۸۳.

- رشیدی‌آل‌هاشم، سیدمحمدرضا، باقی، علی (۱۳۹۸). «مطالعه نقش حسینی‌ی اعظم زنجان در پیشرفت گردشگری مذهبی در شهر زنجان». *پاسداری فرهنگی/انقلاب اسلامی*، سال ۹، شماره ۱۹، ۸۶-۴۹.
- رضایی، پژمان، چهارراهی، ذبیح‌الله (۱۳۹۸). «ارزیابی پایداری گردشگری مذهبی مطالعه موردی امام‌زاده حمزه علی استان چهارمحال و بختیاری». *پژوهش‌های جغرافیایی انسانی*، دوره ۵۱، شماره ۳، ۶۹۱-۶۷۵.
- رضوی‌زاده، ندا، فروغ‌زاده، سیمین (۱۳۹۳). «تاملی بر اسکان زائران در شهر مشهد». *دوفصلنامه مطالعات اجتماعی گردشگری*، دوره ۲، شماره ۴، ۱۳۱-۱۵۶.
- رضوی‌زاده، ندا، ورشوی، سمیه (۱۳۹۹). «کرونا و تعطیلی زیارت: گزینش و بازتفسیر در مواجهه با قطع دسترسی به مکان مقدس». *مطالعات اجتماعی ایران*، دوره ۱۴، شماره ۲، ۱۱۰-۸۳.
- رفیعی، هادی، پارساپور، سارا، رهنما، علی (۱۳۹۵). «عوامل اقتصادی اجتماعی موثر بر ماندگاری گردشگران، داخلی مورد مطالعه شهر مشهد». *دوفصلنامه مطالعات اجتماعی گردشگری*، سال ۴، شماره ۷، ۸-۳۵.
- ریتزر، جرج (۱۳۷۴). *نظریه جامعه‌شناسی در دوران معاصر*، ترجمه محسن ثلاثی. تهران: انتشارات علمی
- زحمت‌کش، سمیرا، رجوعی، مرتضی، غیورباغبانی، سیدمرتضی (۱۳۹۹). «برنامه‌ریزی راهبردی توسعه کسب‌وکارهای گردشگری شهر مشهد با استفاده از تکنیک متاسوات». *برنامه‌ریزی و توسعه گردشگری*، دوره ۹، شماره ۱، ۱۷۹-۱۹۵.
- سبحانی، جعفر (۱۳۹۴). «استحباب زیارت قبور پاکان؟». *درسهایی از مکتب اسلام*. ۶۵۱، ۴۹-۵۳.
- سقای، محسن (۱۳۹۲). «تحلیلی بر تأثیر صنعت حمل و نقل هوایی بر توسعه گردشگری مذهبی مورد مطالعه فرودگاه مشهد». *فصلنامه تحقیقات جغرافیایی*، سال ۲۸، شماره ۳، ۷۱-۸۴.
- شاهسواری، زهره، قیومی، عباسعلی، عطایی، مجتبی (۱۳۹۶). «ارزیابی رابطه‌ی گردشگری فرهنگی و مذهبی با توسعه پایدار شهری مطالعه موردی شهر ری». *مدیریت فرهنگی*، سال ۱۱، شماره ۳۵ و ۳۶، ۱۰۵-۱۱۹.
- شریعتی‌مزینانی، سارا، غلامرضا کاشی، شینما (۱۳۹۴). «سببیت و مناسک دینی مطالعه موردی زیارت مزار سهراب سپهری». *فصلنامه تحقیقات فرهنگی ایران*، دوره ۸، شماره ۳، ۶۱-۹۷.
- شفیعا، سعید، صباغ‌پورآذریان، مهدیه (۱۳۹۵). «تبیین مفهوم معنویت در گردشگری با استفاده از تحلیل محتوا». *فصلنامه مطالعات مدیریت گردشگری*، سال ۱۱، شماره ۳۵، ۱۰۷-۱۲۷.
- شفیعی، زهرا (۱۳۹۸). «بررسی نقش و مراسم و آیین‌های معنوی و مذهبی در رونق گردشگری مذهبی (محرّم) مورد مطالعه مراسم نخل‌گردانی در استان یزد». *جغرافیا و روابط انسانی*، دوره ۱، شماره ۴، ۱۱۲-۱۴۷.
- شیرمحمدی، یزدان، بهمنی، اکبر، مستان‌راد، مژگان (۱۴۰۰). «نقش زیارت حرم امام رضا در کیفیت زندگی». *فرهنگ رضوی*، ۹: ۹۱-۱۲۲.

- صداقت، مجتبی (۱۳۹۱). «شایستگی زیارت اهل قبور». عقیده مشترک عارفان و صوفیان تشیع و تسنن. هفت آسمان، سال ۱۴، پیاپی ۵۴: ۹۳-۱۱۲.
- ضرغام‌بروجنی، حمید، عبدی، مرجان، محمودزاده، سیدمجتبی، اصلی پور، حسین (۱۴۰۰). «طراحی شبکه مضامین چالش‌های توسعه گردشگری دینی در جمهوری اسلامی ایران». *دوفصلنامه مطالعات اجتماعی گردشگری*، سال ۹، شماره ۱۷، ۸۲-۵۱.
- طالبی، ابوتراب، براق‌علی‌پور، الهه (۱۳۹۴). «گونه‌شناسی زیارت و دینداری زائران معناکاوای کنش زیارت زائران امام رضا (ع)». *فصلنامه علوم اجتماعی*، شماره ۶۹، ۷۵-۱۰۶.
- عرب تیموری، عبداللطیف (۱۳۹۵). «زیارت از دیدگاه احادیث اهل سنت». *حبل‌المتین*، ۵ (۱۶): ۱۲۶-۱۳۸.
- عزیزپور، فرهاد، فتحی‌زاده، فرح (۱۳۹۶). «موانع و چالش‌های تحقق مدیریت یکپارچه‌ی گردشگری در کلان شهر مشهد». *گردشگری شهری*، دوره ۴، شماره ۲، ۴۷-۶۰.
- عظیمی‌هاشمی، مژگان، شریعتی مزینانی، سعید، اعظم کاری، فائزه (۱۳۹۱). «مؤلفه‌های اجتماعی فرهنگی شهر زیارتی پایدار مورد مطالعه شهر مشهد». *مجله مطالعات اجتماعی ایران*، دوره ۶، شماره ۳ و ۴، ۱۳۱-۱۵۶.
- علی‌بیگی، جواد، قاسمی، یارمحمد (۱۳۹۴). «تأثیر گردشگری مذهبی بر کیفیت زندگی و سرمایه اجتماعی خانوارهای روستایی مطالعه موردی روستای بردی، شهرستان دهران». *مطالعات اجتماعی گردشگری*، سال ۳، شماره ۶، ۸۷-۱۱۶.
- علی‌نژاد، منوچهر، نصرتی، روح‌الله (۱۳۹۸). «فهم هرمنوتیکی تجربه گردشگری فضاهاى قدسی». *مجله برنامه‌ریزی و توسعه گردشگری*، دوره ۸، شماره ۳، ۶۵-۷۸.
- فرزین معتمد، ارغوان، موسوی‌چهرمی، یگانه (۱۳۹۲). «شناسایی عوامل موثر بر تقاضای سفر به مشهد مقدس کاربرد روش دو مرحله‌ای همگن». *مجله برنامه‌ریزی و توسعه گردشگری*، سال ۲، شماره ۷، ۴۴-۶۵.
- فولادی، محمد. و نوروزی، محمدجواد (۱۳۹۴). «جایگاه زیارت در آیین کاتولیک و مذهب شیعه؛ بررسی و مقایسه». *معرفت ادیان*، ۱۷ (۱): ۲۵-۳۲.
- فولادیان، مجید، صدرنوبی، فاطمه، خسرونژاد، پدارام، واعظ‌موسوی، محمد مهدی، ظریف‌پویا، محمدمحسن، شاملی، وجیهه، باغبان‌گلختمی، زهرا، شمسایی، مهلا (۱۳۹۹). «تحلیل کیفی تأثیر شیوع بیماری ویروس کرونا بر مناسک زیارت در حرم امام رضا (ع)». *فصلنامه مطالعات میان رشته‌ای در علوم انسانی*، سال ۱۲، شماره ۳، ۱۸۲-۱۴۵.
- قابضی، فاطمه، پاکدامن، شهلا، فتح‌آبادی، جلیل، حسن‌زاده توکلی، محمدرضا (۱۳۹۵). «تأثیر زیارت بر ابعاد مثبت و منفی احساس تنهایی دانشجویان». *راهبرد فرهنگ*، شماره ۳۳، ۱۱۷-۱۵۳.
- قادی، اسماعیل، عزتی، عزت‌اله، حافظی‌زاده، شقایق (۱۳۸۸). «راهکارهای استفاده از مراسم تاسوعا و عاشورا به عنوان پتانسیل گردشگری فرهنگی مذهبی در محدوده‌ی بخش مرکزی تهران». *فضای جغرافیایی*، سال ۹، شماره ۲۸، ۷۵-۱۰۱.

- قاسمی، مریم (۱۳۹۸). «نقش گردشگری بر کیفیت زندگی خانوارهای روستایی مقاصد گردشگری مذهبی مطالعه موردی شهرستان مشهد». *مجله جغرافیا و توسعه ناحیه‌ای*، سال ۱۷، شماره ۱، ۵۳-۸۹.
- قدیری، محمود، حاج اسعیلی، فاطمه (۱۳۹۶). «سنجش رضایت‌مندی از تسهیلات گردشگری مکان‌های مذهبی برون شهری، مطالعه مورد منطقه چک‌چک اردکان استان یزد». *جغرافیا و برنامه‌ریزی*، سال ۲۱، شماره ۶۱، ۲۹۹-۳۱۸.
- قهرمان، آرش، اصغرپور، احمدرضا، خوارزمی، امید، نوغانی، محسن، اکبری، حسین (۱۴۰۰). «گونه‌شناسی گردشگران بر اساس نوع اقامت در شهر مشهد». *دوفصلنامه مطالعات اجتماعی گردشگری*، سال ۹، شماره ۱۷، ۱۸۹-۲۱۸.
- کاظمیان، غلامرضا، خوارزمی، امیدعلی، مجاور جورابچی، مصطفی (۱۳۹۸). «تأثیر تصویر شهر بر انتخاب زمان و فصلی بودن سفرهای گردشگری به شهر مشهد و نحوه مواجهه با آن». *مطالعات مدیریت گردشگری*، سال ۱۴، شماره ۴۸، ۹۰-۵۷.
- کرمانی، مهدی، اصغرپورماسوله، احمدرضا، واعظ‌موسوی، محمدمهدی (۱۳۹۸). «گونه‌شناسی کیفی سبک‌های زیارتی جوانان در شهر مشهد». *مطالعات اجتماعی گردشگری*، سال ۷، شماره ۱۳، ۲۵-۵۲.
- کریمی‌علویجه، محمدرضا، احمدی، محمدمهدی، نظری، مهسا (۱۳۹۴). «بررسی اثرات ارزشهای سنتی و ارزش‌های اسلامی بر رضایت و وفاداری گردشگران خارجی شهر قم». *فصلنامه مطالعات مدیریت گردشگری*، سال ۱۰، شماره ۳۲، ۴۲-۲۱.
- کشاوری، رضا، دلبری، مهدی (۱۳۹۵). «مطالعه تأثیرات فرهنگی و اجتماعی زیارت امام رضا در تبادل و ارتقای فرهنگی جوامع مسلمان». *فرهنگ رضوی*، سال ۵، شماره ۱۸، ۳۷-۶۱.
- لانکوار، روبر (۱۳۸۱). *جامعه‌شناسی جهانگردی و مسافرت*. ترجمه: صلاح‌الدین محلاتی. تهران: دانشگاه شهیدبهشتی.
- محمدی‌یگانه، بهروز، چراغی، مهدی، ولائی، محمد (۱۳۹۲). «نقش گردشگری مذهبی بر توسعه روستایی، با تأکید بر کیفیت زندگی و سرمایه اجتماعی مطالعه موردی روستای قیچاق شهرستان میان‌دوآب». *نشریه تحقیقات کاربردی علوم جغرافیایی*، سال ۱۳، شماره ۳۰، ۷-۲۵.
- مرزی، وحید (۱۳۹۶). «اولویت‌بندی انگیزه‌های گردشگران عراقی بازدیدکننده از شهر مقدس مشهد». *دوفصلنامه مطالعات اجتماعی گردشگری*، سال ۵، شماره ۹، ۱۲۵-۱۴۹.
- مهدوی، ایرج، ظریف، قانزه (۱۳۹۲). «رتبه‌بندی آمیخته بازاریابی در گردشگری مقاصد مذهبی ایران با استفاده از فنون MADM مطالعه موردی مشهد مقدس». *مطالعات کمی در مدیریت*، سال ۴، شماره ۲، ۵۹-۷۸.
- موسوی، میرنجم، سلطانی، ناصر، باقری کشکولی، علی (۱۳۹۲). «تحلیلی بر نقش مذهبی در توسعه‌ی گردشگری مذهبی». *پژوهش‌های جغرافیای انسانی*، دوره ۴۶، شماره ۴، ۸۲۵-۸۴۱.
- نودهی، فرامرز، بهروان، حسین، یوسفی، علی، محمپور، احمد (۱۳۹۴). «فراسوی دوگانه زائر گردشگر گونه‌شناسی تجربه سفر زائران مرقد منور امام رضا ع». *راهبرد اجتماعی فرهنگی*، سال ۴، شماره ۱۵، ۲۱۷-۱۹۳.

ورشوی، سمیه، بهروان، حسین، صدیق‌اورعی، غلامرضا (۱۳۹۷). «تجربه پیاده‌روی مقدس، معنای دوگانه معنوی دنیوی در تجربه‌ی سفر پیاده‌زائرین در ایام شهادت امام رضا ع». *راهبرد فرهنگ*، شماره ۴۱، ۱۳۳-۱۶۲.

یاوری‌گهر، فاطمه، ابراهیمی، مهدی، بهبودی عیسی‌لو، سولماز (۱۳۹۶). «تأثیر ارزش ادراک شده مقصد زیارتی بر رضایت گردشگر خارجی مسلمان با در نظر گرفتن نقش دینداری اسلامی». *فصلنامه مطالعات مدیریت گردشگری*، سال ۱۲، شماره ۳۸، ۱-۲۱.

- Rashid, Amber, (2018)' "Religious tourism – a review of the literature", *Journal of Hospitality and Tourism Insights*. Vol. 1 No. 2, pp. 150-167. <https://doi.org/10.1108/JHTI-10-2017-0007>
- Collins-Kreiner, N. (2010). "Researching pilgrimage: Continuity and transformations". *Annals of tourism research*. 37(2), 440-456.
- Collins-Kreiner, N. (2020). "Religion and tourism: A diverse and fragmented field in need of a holistic agenda". *Annals of Tourism Research*. 82, 1-22.
- Collins-Kreiner, N., & Wall, G. (2015). "Tourism and religion: Spiritual journeys and their consequences". In *The changing world religion map* (pp. 689-707). Springer, Dordrecht.
- Collins-Kreiner, N. (2016). The lifecycle of concepts: the case of 'Pilgrimage Tourism'. *Tourism Geographies*, 18(3), 322-334.
- Durán-Sánchez, A., Álvarez-García, J., del Río-Rama, M., & Oliveira, C. (2018). "Religious Tourism and Pilgrimage: Bibliometric Overview". *Religions*. 9(9), 249.
- Griffin, K., & Raj, R. (2018). "The importance of religious tourism and pilgrimage: Reflecting on definitions, motives and data". *The international journal of religious tourism and pilgrimage*. 5(3), 2-9.
- Eade, John (2015). "Pilgrimage studies an expanding field", *Material Religion*. 11:1, 127-129, DOI: [10.2752/174322015X14259910631833](https://doi.org/10.2752/174322015X14259910631833)
- Kim, B., Kim, S. S., & King, B. E. M. (2019). "Religious tourism studies: Evolution, progress, and future prospects". *Tourism Recreation Research*. <https://doi.org/10.1080/02508281.2019.1664084>.
- Rinschede, G. (1992). "Forms of religious tourism". *Annals of tourism Research*, 19(1), 51-67.
- Sharpley, R. (2009). "Tourism, religion and spirituality". In Jamal, T., & Robinson, M. (Eds.), *The SAGE handbook of tourism studies* (237-253). Sage.